

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 23ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1994

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΔΙΑΝΝΕΛΙΔΗ

ΑΛΗΘΕΙΑ ΚΑΙ ΑΝΕΞΙΩΡΗΣΚΕΙΑ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
κ. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΕΛΒΕΤΙΑΣ

Αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ εὐχαριστήσω τὸν ἀξιότιμο κ. πρόεδρο καὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς συναδέλφους τοῦ ἀνωτάτου πνευματικοῦ ἰδρύματος τῆς χώρας ὃχι μόνο γιὰ τὴν ἔκτακτη συνεδρία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ θέματος σὲ μία τόσο κρίσιμη περίοδο γιὰ τὴ σχέση θρησκείας καὶ κοινωνίας. Ἡ παρονοσία ἐκλεκτῶν ποσωπικοτήτων τοῦ πολιτικοῦ, τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς χώρας μας εἶναι ἔξαιρετικὰ τιμητικὴ γιὰ τὸν εἰσηγητὴ τοῦ θέματος καὶ βαρύνει τὶς ενθύνες τον γιὰ τὴν πληρέστερη δυνατὴ προσέγγισή του ὃχι μόνο στὸ θεωρητικὸ στοχασμό, ἀλλὰ καὶ στὶς πρακτικές του συνέπειες γιὰ τὴ ζωὴ τῶν λαῶν. Σᾶς εὐχαριστῶ γιὰ τὴν τιμή.

1. Τὸ θέμα τῆς εἰσηγήσεως, «Ἀλήθεια καὶ ἀνεξιθρησκεία στὴν Ὀρθοδοξία», ἔχει δύο βασικοὺς ὅρους, οἱ δύοιοι πρέπει νὰ ἀξιολογηθοῦν ὃχι μόνο στὴ μεταξό τους σχέση (ἀλήθεια καὶ ἀνεξιθρησκεία),¹ ἀλλὰ καὶ στὴ σχέση τους μὲ τὴν Ὀρθο-

* Τὸ κείμενο τῆς διμήλιας παραδόθηκε στὸ Γραφεῖο γιὰ δημοσίευση κατὰ μήρα Ὁκτώβριο, γι' αὐτὸ καὶ δημοσιεύεται ἐκτὸς σειρᾶς. (Βλ. παραπάνω σελ. 72).

1. Τὸ πρῶτο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ *Una Sancta* τοῦ ἔτους 1990 ἀφιερώθηκε στὴν ἐξέταση τοῦ θέματος *Toleranz und Wahrheit*. Ἰδε μεταξὺ ἀλλων *E. Simons, Toleranz und Wahrheit: Die Provokation des Fundamentalismus. A. Th. Khoury, Islam, Theokratie und Toleranz, A. N. Marinos / H. Klaucke, Religiöser Pluralismus und seine Grenzen. D. Papandreou, Toleranz von blosser Duldung zur Wertschätzung, E. Wagler Verpflichtung zur Toleranz. Una Sancta* 45 (1990) 4-86.

δοξία. Τό θέμα είναι πάντοτε έπίκαιο, ἀλλὰ οἱ φαγδαῖς πολιτικο-κοινωνικὲς μεταβολὲς στὴν Εὐρώπη τὸ κατέστησαν καὶ κρίσιμο γιὰ τὴν εἰρηνικὴ συντύπαρξη τῶν λαῶν. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ δτι ἡ Γενικὴ Συνέλευση τοῦ ΟΗΕ στὴ συνεδρία τῆς 18ης Δεκεμβρίου 1992 ἀφιέρωσε τὸ ἔτος 1995 στὴν προβολὴ τῆς ἀναγκαιότητας τῆς θρησκευτικῆς ἀνοχῆς γιὰ τὴν ἐκτόνωση τῶν ἐντεινομένων φαινομένων μισαλλοδοξίας καὶ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ.

‘Η ἀξιολόγηση τῶν δόων βασικῶν δρων τοῦ θέματος προϋποθέτει συγκεκριμένες θεωρητικὲς συγκλίσεις. Ὁ δρος ἀλήθεια ἀναφέρεται στὴ γνώση γιὰ τὴν οὐσία τῶν ὄντων, εἴτε ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀριστοτελικῆς ἀντιστοιχίας τῆς νοήσεως μὲ τὰ πράγματα (*adaequatio intellectus rei*) ἢ καὶ ὑπὸ τὶς ἄλλες φιλοσοφικὲς προσεγγίσεις (συνοχῆς, συγκαταθέσεως, σημαντικῆς κοινωνιολογικῆς κ.λπ.). Ὁ δρος ἀνεξιθρησκεία προσδιορίζει μία μορφὴ σχέσεως τῆς θρησκευτικῆς πίστεως μὲ τὴν ἀλήθεια σὲ κάθε συγκεκριμένη ἔθνικὴ ἢ πολιτικὴ ἢ καὶ κοινωνικὴ πραγματικότητα τοῦ κόσμου. Ἡ Ὀρθοδοξία είναι ἐπίσης μία συγκεκριμένη πραγματικότητα στὴν ίστορια τοῦ κόσμου, ἡ ὅποια σαρκώνεται σὲ μία μεγάλη οἰκογένεια λαῶν κυρίως τῆς Ἀρ. Εὐρώπης καὶ λειτουργεῖ ὡς ἓνα παγκόσμιο σῶμα τόσο γιὰ τὴ μαρτυρία τῆς ἀποκεκαλυμμένης ἀλήθειας τῆς πίστεως, δσο καὶ γιὰ τὴ διακονία «τὴς ἐν ἡμιν ἐλπίδος»². Εἶναι λοιπὸν εὐνόητο ὅτι ἡ ποικιλία τῶν θεωρητικῶν προϋποθέσεων ὅλων τῶν δρων τοῦ θέματος καταλήγει στὸ κρίσιμο ἐρώτημα γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ θεό, μὲ τὸν πλησίον καὶ μὲ τὸν κόσμο.

‘Η κριτικὴ καὶ συγκριτικὴ προσέγγιση τοῦ δρον «ἀλήθεια» είναι ἴδιαίτερα κρίσιμη στὸν χῶρο τῆς θρησκείας, ὅχι μόνο διότι οἱ πιστοὶ κάθε θρησκείας ἔχουν μορφωθῆ κατ’ εἰκόνα πρὸς τὸν θεὸν τῆς πίστεώς τους, ἀλλὰ καὶ διότι μὲ τὰ κριτήρια αὐτῆς τῆς πίστεως ἔρμηνεύοντα τὴν δικήν τους ζωὴν στὸν παρόντα καὶ στὸν μέλλοντα αἰώνα. Ἡ λυτρωτικὴ ἐμπειρία τῆς πνευματικῆς αὐτῆς σχέσεως προσδιορίζει καὶ τὴν ἔννοια τοῦ «ἴερον» στὴ ζωὴ τῶν λαῶν, τὸ δποῖο σαρκώνεται στὴν ίστορική τους πορεία καὶ ἐκφράζει τὶς πλέον χαρακτηριστικὲς πτυχὲς τῆς πολιτιστικῆς τους ταυτότητας. Ἡ «ἴερον της ζωῆς» τῆς θρησκευτικῆς πίστεως βεβαιώνεται συνεχῶς μὲ τὴν ἀγωνία τῆς συνειδήσεως νὰ μὴν παρεκκλίνῃ ἀπὸ τὴν προτεινόμενη δόδο τῆς

2. Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία είναι μία κοινωνία αὐτοκεφάλων καὶ αὐτονόμων τοπικῶν Ἐκκλησιῶν, οἱ ὅποιες είναι δργανωμένες σὲ Πατριαρχεῖα (Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀρτιοχείας, Ἰεροσολύμων, Ρωσίας, Σερβίας, Ρουμανίας, Βουλγαρίας, Γεωργίας), Αὐτοκέφαλες Ἐκκλησίες (Κύπρου, Ἐλλάδος, Πολωνίας, Ἀλβανίας) καὶ Αὐτόνομες Ἐκκλησίες (Τσεχοσλοβακίας, Φινλανδίας). Ἡ προφανῆς σχέση τῆς μὲ τὸν λαόν τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης δὲν μειώνει τὴν οἰκουμενική της προσπτική, ἡ ὅποια ἐκφράζεται μὲ τὴν Ὀρθόδοξη Διασπορὰ στὶς πέντε ἡπειροντος.

λυτρωτικῆς σχέσεως τοῦ πιστοῦ πρὸς τὸ αὐθεντικὸ περιεχόμενο τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, ἐνῷ συγχρόνως τοῦ δημιουργεῖ τὴν ὑποχρέωση μιᾶς συνειδητῆς ἢ ἔστω καὶ ἀσύνειδης θρησκευτικῆς ἐσωστρέφειας. Ἡ ἐσωστρέφεια αὐτὴ δὲν ἔξαντλεῖται πάντοτε σὲ μία παθητικὴ ἢ ἀκόμη καὶ ἐνεργητικὴ πνευματικὴ περισυλλογή, ἀλλὰ μπορεῖ πολλὲς φορὲς νὰ ἐκτραπῇ καὶ σὲ φαινόμενα φανατισμοῦ ἢ μισαλλοδοξίας, δταν μάλιστα παραβιάζεται ἢ καὶ ἀπειλεῖται ὁ κύκλος τῆς θρησκευτικῆς τους ἐλευθερίας. Ἡ θρησκευτικὴ ἐπιθετικότητα ἢ καὶ ὁ θρησκειακὸς ἀπομονωτισμὸς ἀποτελοῦν δύο διαφορετικὲς ἐκφράσεις τῆς βαθύτερης συνειδήσεως τῶν πιστῶν δλων σχεδὸν τῶν θρησκειῶν, ὅτι διαθέτουν ἀπόλυτη ἐσωτερικὴ αὐτάρκεια σχέσεως πρὸς τὴν λυτρωτικὴ ἀλήθεια τῆς πίστεως.

Ο Χριστιανισμὸς εἰδικώτερα θεμελίωσε τὴν ἀποκλειστικὴ σχέση του μὲ τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως στὸ δλο σχέδιο τῆς ἐν Χριστῷ θείᾳ οἰκονομίᾳς, ἡ ὅποια ἀποτελεῖ γιὰ τὴ διδασκαλία του καὶ γιὰ κάθε πιστὸ μέλος τῆς Ἐκκλησίας του τὴν αὐθεντικὴ ἀποκάλυψη τοῦ θεοῦ γιὰ τὴν ἀλήθεια τῆς σχέσεως θεοῦ, ἀνθρώπου καὶ κόσμου. Ἡ ἀπόλυτη ἀλήθεια δλων τῶν θρησκειῶν εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὸ ἰερό, μὲ τὸ θεῖο, ἀλλὰ στὸν Χριστιανισμὸ ἡ ἀλήθεια αὐτὴ σαρκώνεται στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὅποιος διακήρυξε ὅτι «ἐγὼ εἰμὶ ἦ δός, ἦ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ» (*Iω. 14, 6*) καὶ ὅτι «εἰς τὸ στοῦλον ἐλήλυθε εἰς τὸν κόσμον, ἵνα μαρτυρήσω τῇ ἀληθείᾳ» (*Iω. 18, 37*). Ἡ ζωὴ καὶ ἡ διδασκαλία του χαρακτηρίζονται ὡς πλήρεις «χάριτος καὶ ἀληθείας» (*Iω. 1, 14, 8, 40*) καὶ τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ ὡς «λόγος ἀληθείας (*Γαλ. 2, 5, 14*) καὶ ὡς «ἡ ὁδὸς τῆς ἀληθείας» (*B' Πέτρ. 1, 12, 2, 2*). Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴν ἀπεστάλη μετὰ τὴν ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ τὸ ἄγιο Πνεῦμα, «τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας», τὸ δόπιο θὰ δόηται τοὺς πιστοὺς «εἰς πᾶσαν τὴν ἀληθείαν» (*Iω. 16, 13*) καὶ θὰ τοὺς φωτίσῃ νὰ διακρίνουν τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ψεύδους καὶ τῆς πλάνης.

Ἡ ἐνυπόστατη «ἀλήθεια» τοῦ Χριστιανισμοῦ γίνεται πρότυπο ζωῆς καὶ ὅχι μόνον θεωρητικῶν ἀναζητήσεων τοῦ ἀνθρωπίου νοῦ. Ὁχι ὁ διαλογιζόμενος ἀπλῶς περὶ τῆς ἀληθείας, ἀλλὰ «ὅ ποιῶ τὴν ἀληθείαν ἐρχεταί πρὸς τὸ φῶς» (*Iω. 1, 17. A' Iω. 1, 6*). Οἱ ἀρθρωποι καλοῦνται νὰ γνωρίσουν «τὴν ἀληθείαν», ἀφοῦ «ἡ ἀληθεία εἰς τὸν ἔλευθερον ὥστε εἰς τὸν ἄλλον» (*Iω. 8, 32-36*) καὶ τῆς βιώσεως τῆς ἐμπειρίας αὐτῆς στὴν προσωπική τους ζωή. Πράγματι, οἱ χριστιανοὶ καλοῦνται νὰ μὴ περιορίζονται μόνο στὴν «γνῶσιν τὴν ἀληθείαν» (*A' Τιμ. 2, 4, 4, 3. B' Τιμ. 2, 25*), ἀλλὰ ὀφείλουν «περιπατεῖν ἐν ἀληθείᾳ» (*B' Iω. 1, 4*) καὶ «ποιεῖν

τὴν ἀλήθειαν δηλαδὴ στὸν Χριστιανισμὸν δὲν εἶραι ἔτα συστηματικὸν ἄθροισμα θεωρητικῶν ἐννοιῶν, ἀλλὰ μία ἐνυπόστατη πραγματικότητα, ἡ ὁποία κατευθύνεται τῇ ζωῇ τοῦ ἀνθρώπου, διότι κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου, μόρο «ὅς ἂν ποιήσῃ καὶ διδάξῃ, οὗτος μέγας κληθήσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν» (*Ματθ. 5, 19*).

‘Η εἰσοδος λοιπὸν τοῦ Λόγου τοῦ θεοῦ στὸν χρόνο καὶ στὴν ίστορία μὲ τὴν ἐναρθρωπησην τοῦ Χριστοῦ ἐρμηνεύθηκε πάντοτε ὡς ἡ πλήρης ἀποκάλυψη τῆς ἀλήθειας. ‘Η βίωση τοῦ «μνήμης ἡ οὐ τοῦ Χριστοῦ» ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν ὡς τοῦ κατ’ ἔξοχὴν μυστηρίου τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς ζωῆς ὑποδήλωνται καὶ ὑποδηλώνει πάντοτε τὴν ἀξίωση τοῦ Χριστιανισμοῦ νὰ προβάλλῃ στὸν κόσμο τὴν αὐθεντική καὶ κατὰ κάποιο τρόπο ἀποκλειστικὴ σχέση τον πρὸς τὴν ἀλήθειαν. ‘Οτιδήποτε βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ σῶμα τον εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ μετέχῃ κατὰ τρόπο μερικὸ στὴν ἀλήθεια τῆς ἀποκαλύψεως, ἀφοῦ ὁ ἀληθινὸς θεός συνέχει, συντηρεῖ καὶ κατευθύνει τὸν κόσμο, ἀλλὰ ἡ μετοχὴ αὐτὴ ἀποκτᾶ εἰδικώτερη ἀξία μόνο μὲ τὴν ἀναγωγὴ της στὸ μυστήριο τοῦ Χριστοῦ, τὸ διόπτρο προεκτείνεται στὸν χρόνο καὶ στὴν ίστορία μὲ τὴν συνεχῆ λειτουργία τοῦ ίστορικοῦ τον σώματος, δηλαδὴ τῆς Ἐκκλησίας. ‘Ο διαπορῆς θρησκειολόγος ἀείμνηστος Λεων. Φιλιππίδης παρατηροῦσε, ὅτι ὁ «Χριστιανισμὸς εἶναι θρησκεία παγκόσμιος. Πάντες οἱ ἀνθρώποι ἀνέχαιρέτως εἶναι κλητοὶ εἰς τὴν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τελεσιουργηθεῖσαν σωτηρίαν... Πάντες οἱ ἔξω τοῦ Χριστιανισμοῦ τελοῦντες λαοὶ θὰ λάβωσι τὴν ἥν δυνάμει ἔχουσιν θέσιν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Κυρίου ἐν τῇ ὑπὸ ἔνα ποιμένα μιᾷ ποιμνῇ... Οὐδεὶς θὰ μείνῃ ἔξω καὶ μακρὰν τῆς μιᾶς πανανθρωπίνης παγχριστιανικῆς οἰκογενείας... ‘Η παγκοσμιότης τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν εἶναι προγραμματικὴ πολιτική, ὡς συμβαίνει εἰς ἄλλα παγκόσμια λεγόμενα θρησκεύματα, ἀλλ’ ἔγκειται ἐν αὐτῇ τῇ οὐσίᾳ του καὶ ἐν τῇ σχέσει τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι ἄρα φυσικὴ συνέπεια καὶ ἔξωτερη ἐκδήλωσις τῆς ἐσωτέρας οὐσίας καὶ ἀποστολῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ»³.

‘Υπὸ τὸ πτεῦμα αὐτὸν ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς Ἰω. Καρμίρης προσήγγισε τὸ ὅλο ζήτημα στὰ πλαίσια τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μὲ εἰδικὴ μελέτη, στὴν ὁποία συνήγαγε τὰ θεολογικὰ συμπεράσματα: «‘Αλλ’ εἶναι ἀνάγκη νὰ παρατηρηθῇ ἐν τέλει, ὅτι ἡ παγκοσμιότης τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας εἶναι ἐν τῇ πραγματικότητι δυνητική, παρεχομένης δυνατότητος σωτηρίας ὑπὸ τοῦ ἀποθανόντος ὑπὲρ πάντων Λυτρωτοῦ ἔξι ἀντικειμένου πρὸς πάντας

3. Α. Φιλιππίδον, ‘Ιστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης, 214 κ.ἔξ.

τοὺς ἀνθρώπους, οἵτινες ὅμως δέοντας οἰκειοποιηθῶσι τὴν σωτηρίαν καὶ καταστήσωσιν αὐτὴν ὑποκειμενικὸν καὶ προσωπικὸν καὶ πραγματικὸν κτῆμα αὐτῶν δι' ἐλεύθερας συγκαταθέσεως καὶ συνεργείας διὰ τῆς πίστεως καὶ τῶν ἀγαθῶν ἔργων. "Οθεν καλεῖται πᾶς ἀνθρώπος ὡς πρόσωπον πρὸς αὐτεξουσίαν ἐνεργητικὴν προσοικείωσιν τῆς σωτηρίας. Διὰ τοῦτο ὑπὸ τῶν Ὁρθοδόξων ἡ σωτηρία ἐκάστου ἀνθρώπου δὲν νοεῖται καὶ βιοῦται παθητικῶς μόνον, δίκην μαγικῆς τινος ἐπ' αὐτοῦ ἐνεργείας τῆς σωτηρίου χάριτος, ἀλλ' ἄμα καὶ ἐνεργητικῶς καὶ δυναμικῶς, νοούμενη ὡς ἐπανόρθωσις συνεργείᾳ ἀμφοτέρων, ὡς δυναμικὴ καὶ συνεργητικὴ σωτηρία, καὶ οὐχὶ ὡς στατικὴ καὶ μηχανικὴ τοιαύτη. "Ανευ τῆς συνεργείας ταύτης ἡ ἀντικειμενικῶς ἐπιτελεσθεῖσα καὶ προσφερομένη σωτηρία κινδυνεύει νὰ παραμείνῃ ἀνενέργητος ὑποκειμενικῶς ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις οὐδόλως βιάζεται, ἀλλὰ δέοντας νὰ πεισθῇ ἐκουσίως καὶ συνεργασθῇ ἐλευθέρως μετὰ τῆς θείας χάριτος»⁴.

"Η πνευματικὴ σύνδεση τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὸν Ἑλληνισμό, ὁ ὅποιος προέβαλλε μία ἑτερόκεντρη σὲ σχέση πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν ἀξίωση διαλεκτικῆς οἰκουμενικότητας, ἐνίσχυσε τὴν ἴστορικὴν ἀξίωση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὅχι μόνο γιὰ τὴν οἰκουμενικότητα τοῦ λντρωτικοῦ τον μηνύματος, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν καθολικότητα τῆς προσληπτικῆς τον ἰκανότητας, ἡ δύοια ἐκφράσθηκε μὲ ἐντυπωσιακὸ δυναμισμό, ἀλλὰ καὶ μὲ χαρακτηριστικὴν τηφαλιότητα στοὺς χαλεποὺς καιροὺς τῶν διωγμῶν τῶν πρώτων αἰώνων. "Η ἐνανθρωπηση τοῦ Χριστοῦ ἀποκάλυψε ὅχι μόνο τὸν ἀληθινὸν θεό στὸν κόσμο, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμπειρικὴν ὅδο τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεό, ἐνῷ ὁ Ἑλληνισμὸς προσέδωσε στὸν Χριστιανισμὸν τὴν αὐθεντικότερην νοησιαρχικὴν κίνησην τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ὑπερβατικὴν θεία πραγματικότητα. "Η πατερικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας διέσωσε τὶς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς διπλῆς πνευματικῆς αὐτῆς μυσταγγίας μεταξὺ τῆς θεοκεντρικῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως καὶ τῆς ἀνθρωποκεντρικῆς εναυσθησίας τῆς ἐλληνικῆς διανοίσεως. "Η πνευματικὴ λοιπὸν συζητία Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ ὑπῆρξε ὁ ὠριμος καρπὸς μιᾶς μακροχρόνιας καὶ σὲ δρι-

4. Ἰω. Καρμίρη, "Η παγκοσμιότης τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίᾳ, ΘΕΟΛΟΓΙΑ 51-52, 1981, 81 κ.εξ. "Η ρωμαιοκαθολικὴ θεολογικὴ προσέγγιση τοῦ ζητήματος ἔχει ὡς ἀφετηφθία τὴν σχετικὴν θέσην τοῦ περιόρημον σχολαστικοῦ θεολόγου τῆς Λύσεως Θωμᾶ Ἀκινάτη, κατὰ τὴν ὅποια «Corpus Ecclesiae mysticum constituitur ex hominibus, qui fuerunt a principio mundi usque ad finem ipsius. Sic ergo dicendum, quod accipiendo generaliter secundum totum tempus mundi, Christus est caput omnium hominum, sed secundum diversos gradus... Illi, qui sunt infideles, et si actu non sunt de Ecclesia, sunt tamē de Ecclesia in potentia...» (Summa Theologiae, III, 8,3).

σμένες περιόδους δύνης ίστορικης διαδικασίας, ἀλλὰ εἴναι γενικώτερα παραδεκτὸ ὅτι σφράγισε τὴν ταυτότητα τόσο τῆς εὐρωπαϊκῆς, ὅσο καὶ τῆς παγκόσμιας πνευματικῆς αληθορομίας⁵.

2. Ἡ ἀνεξιθρησκεία καταροεῖται πληρέστερα μέσα στὰ πλαίσια αὐτὰ τῆς ίστορικῆς πορείας τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅχι μόνο διότι ὑπῆρξε ἡ κατ' ἐξοχὴν ἀξίωσή του κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες τῶν διαγμῶν, ἀλλὰ καὶ διότι προσέφερε ὅλα τὰ ιστορικὰ καὶ τὰ πνευματικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν στοιχειοθέτηση τοῦ περιεχομένου τοῦ ὅρου. Ὁ ὅρος στὴν κυριολεξία του σημαίνει τὴν ἀποφυγὴν ἀπὸ κάποια ἐγκόσμια, πολιτικὴν ἢ ἄλλη ἔξουσία, ὁποιασδήποτε ἐπαχθοῦς προφανῶς διακρίσεως εἰς βάρος κάποιας θρησκείας καὶ, κατὰ συνέπειαν, τὴν ἀνοχὴν πρὸς ὅλες τὶς θρησκείες, οἱ δποίες ὑπάρχουν καὶ δρῦν στὰ πλαίσια μιᾶς πολιτικῆς ἢ ἐθνικῆς πραγματικότητας.⁶ Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς πολιτικῆς ἔξουσίας τῆς ϕωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας Κωνσταντίνου καὶ Λικίνιου συνέδεσαν στὸ Διάταγμα τῶν Μεδιολάνων (313) τὴν ἐνόρτερη θρησκευτικὴν ἐλευθερία τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνεξιθρησκείας.⁶ Ἡ αὐτονόητη σύνδεση τῶν διαφόρων θρησκειῶν μὲ συγκεκριμένα ἔθνη ἢ λαοὺς κατέστησε τὴν θρησκείαν ὑπόθεσην ὅχι μόνο τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ καὶ τοῦ κράτους. Ἡ ἀναγνώριση μιᾶς θρησκείας ὡς ἐπίσημης θρησκείας τοῦ κράτους ἀγαδεικνύει τὴν θρησκείαν αὐτὴν ὡς ζήτημα ὅχι μόνο τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐθνικῆς ἐρότητας ἢ τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς τοῦ λαοῦ. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴν ἡ ἀσκηση τοῦ ἀτομικοῦ δικαιώματος τῆς ἐλευθερίας τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως προσδιορίζεται κνημίως ἀπὸ τὸν ἰδιαίτερο ρόλο τῆς ἐπίσημης θρησκείας στὰ πλαίσια τῆς κρατικῆς πραγματικότητας, ὥστε ἡ ἀμφισβήτησή της ἢ καὶ ἡ προσβολὴ τῶν ἱερῶν ἢ τῶν ἀρχῶν τῆς διδασκαλίας της νὰ θεωρεῖται συγχρόνως καὶ προσβολὴ τοῦ πατριωτικοῦ φρονήματος τοῦ συγκεκριμένου λαοῦ.

Στὴν Ἀθήνα λ.χ. ἡ ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τοῦ Σωκράτη ἥλθε σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἐπίσημη θρησκεία μὲ τὴν ἀμφισβήτηση τῶν θεῶν τῆς Πόλεως

5. Βλασίου Ἰω. Φειδᾶ, Δομές τῆς Ἐλληνοχριστιανικῆς παραδόσεως, *Oecumenica et Patriistica*, 1989, 351-366.

6. Ἡ πολύπλευρη σημασία τοῦ Διατάγματος τῶν Μεδιολάνων ὅχι μόνο γιὰ τὴν θρησκευτικὴν ἐλευθερία τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν ϕωμαϊκὴν αὐτοκρατορία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὅλην ἔξελιξη τῶν πολιτικῶν θεωριῶν στὸ λεπτὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἔχει ἀξιολογηθῆναι κατὰ τρόπο συστηματικὸ στὴν σχετικὴ ἔρευνα. Βλέπε E. Schwartz Kaiser Konstantin und die Christliche Kirche, 1913. H. G. Berkhof, Kirche und Kaiser, 1947. K. Rahner, Kirche und Staat im frühen Christentum, 1961.

καὶ προκάλεσε τὴν σκληρὴν παρέμβασην τῆς Πολιτείας, ἡ ὅποια ἀξίωσε τὴν ὑποταγὴν στοὺς θεοὺς τῆς Πόλεως μὲ ἀντίστοιχο περιορισμὸν τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως. Ὑπὸ τὸ αὐτὸν πνεῦμα ἡ Ρώμη, καίτοι νίσθετον σε μία διακριτικὴ ἀνεξιθρησκεία στὰ πλαίσια τῆς φωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἀξίωσε ἀπὸ δόλους τοὺς φωμαίους πολίτες τὴν ἔμπρακτην ἀναγνώρισην καὶ τῆς ἐπίσημης φωμαϊκῆς θρησκείας παράλληλα πρὸς τὶς ἄλλες θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Στὸ Βυζάντιο ἡ σταδιακὴ ἀναγνώριση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς εὐνοούμενης καὶ τελικῶς ἐπίσημης θρησκείας τῆς αὐτοκρατορίας δὲν ἔπληξε μὲν τὶς βασικὲς ἀρχὲς ἀνοχῆς τῶν πιστῶν καὶ τῶν ἀλλων θρησκειῶν, ἀλλὰ ὅπωσδήποτε περιόρισε τὰ δικαιώματά τους στὸν δημόσιο βίο τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Χριστιανισμός, μετὰ δὲ τὸ μέγα σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν (1054) ἡ Ὁρθοδοξία, συνδέθηκε ἀρρωκτα πρὸς τὴν πολιτειακὴν ταυτότητα τοῦ Βυζαντίου καὶ προσδιόρισαν τὴν ὅλην θρησκευτικήν του πολιτικήν. Ὁ σεβασμὸς τοῦ δικαιώματος τῆς ἐλευθερίας τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως δὲν παρεῖχε τὴν εὐχέρειαν ἀμφισβητήσεως ἢ προσβολῆς τῆς ἐπίσημης θρησκείας τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἀντιθέτως, ἡ σύγχρονη κατανόηση τῆς ἀνεξιθρησκείας ὑποδηλώνει κυρίως τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη νὰ ἀσκῇ ἐλευθέρως τὰ θρησκευτικά του καθήκοντα, χωρὶς βεβαίως νὰ συνεπάγεται ὡς αὐτονόμητη καὶ τὴν εἰδικάτερην ὑποχρέωσην τῆς πολιτικῆς ἔξουσίας νὰ προστατεύῃ τὸ δικαίωμα αὐτὸν τῆς θρησκευτικῆς του ἐλευθερίας. Ἡ ἀνεξιθρησκεία δηλαδὴ ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸ σύγχρονο δίκαιον ὡς μία ἐλεγχόμενη ἢ καὶ περιορισμένη μορφὴ ἐλευθερίας ἀσκήσεως κυρίως τῆς λατρείας τῶν ὑφισταμένων θρησκευτικῶν κοινοτήτων, ἐναρτὶ τῶν δποίων ἡ Πολιτεία τηρεῖ τουλάχιστον στάση διακριτικῆς οὐδετερότητας ἢ καὶ ἀδιαφορίας. Ἡ Πολιτεία δέχεται πράγματι ἢ καὶ ἀναγνωρίζει τὴν ὑφιστάμενη θρησκειακὴν πραγματικότητα ὡς μία δεδομένη κατάσταση, τὴν δποία ἀξιολογεῖ συνήθως μὲ συγκεκαλυμμένη ἢ καὶ ἀπροκάλυπτη ἀδιαφορία, ἐνῷ ἐπιδεικνύει ἴδιαίτερην εὐαισθησία γιὰ τὸν ἐλεγχοῦ ἢ ἀκόμη καὶ τὸν ἐπαχθῆ περιορισμὸν τῶν θρησκευτικῶν ἐλευθεριῶν τοῦ πολίτη μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνεξιθρησκείας⁷. Ἡ ἀρνητικὴ καὶ σὲ δρισμένες περιόδους ἔχθρικὴ στάση τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ ἐναρτὶ τῆς θρησκευτικῆς πίστεως ἀπολυτοποιήθηκε μὲ τὶς ἀντιθετικές τάσεις τῆς νεώτερης ἰδεολογίας, ἡ δποία ἀμφισβήτησε ὅχι μόνο τὸ δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως τοῦ πολίτη νὰ ἐκδηλώῃ ἀξημίως τὶς θρησκευτικές του πεποιθήσεις.

7. Συστηματικώτερη ἀνάλυση τῶν σχετικῶν δρῶν καὶ τοῦ ὅλου ζητήματος στὴ σύγχρονη θεωρίᾳ καὶ πράξη βλέπε: Ἀν. Μαρίνον, Ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία, Ἀθῆναι 1972.

‘Ο πρόσφατος νόμος «Π ε ρ ḥ τ ḥ σ ḥ λ ε ν θ ε ρ ḥ α σ τ ḥ σ σ ν ν ε i δ ḥ σ ε ω ς», ό διποτος ἐπικυρώθηκε μετά ἀπὸ μακροχρόνιες συζητήσεις στὴν πρώην Σοβιετικὴ Ἔρωση (Νοέμβριος 1990), ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ θεωρητικὴ συνταγματικὴ ἀρχὴ τῆς ἀνεξιθρησκείας ἀφ’ ἑνὸς μὲν δὲν κατοχύρωσε στὴν πράξη τὴν ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως τῶν πολιτῶν, ἀφ’ ἑτέρου δὲ περιόρισε τὸ δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας σὲ μία ἀπλὴ ἀνοχὴ τῆς ἐλεύθερης ἀσκήσεως τῶν λατρευτικῶν καθηκόντων τῶν πιστῶν καὶ μάλιστα ὅχι πάντοτε ἀξιμίως γιὰ τὴν συμμετοχὴν τους στὸ δημόσιο βίο. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸς ὅτι καὶ στὸν ἀνωτέρῳ νόμῳ τῆς σοβιετικῆς Πολιτείας γιὰ τὴν ἐλεύθερη διαμόρφωση τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τοῦ πολίτη ἀποφεύχθηκε συστηματικὰ ἡ ἀπροϋπόθετη κατοχύρωση ἢ ἔστω ἐγγύηση τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Πράγματι, παρὰ τὶς διεθνεῖς πιέσεις, δὲ νόμος κατοχύρωσε μόνο τὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου καὶ τῶν τοπικῶν θρησκευτικῶν ὅργανώσεων ἢ σωματείων, ἐνῶ ἀγνόησε πλήρως καὶ ἀπέφυγε διοιαδίποτε ἀναφορὰ στὶς ὑφοστάμενες θρησκείες στὴν πρώην Σοβιετικὴ Ἔρωση.

Βεβαίως, μετὰ τὴν διάλυση τῆς Σοβιετικῆς Ἔρωσεως καλύφθηκε τὸ κενὸ τοῦ νόμου καὶ ἀναγνωρίσθηκε τὸ Πατριαρχεῖο Μόσχας ὡς νομικὸ πρόσωπο ἰδιωτικοῦ δικαίου, δπως δηλαδὴ καὶ οἱ ἄλλοι κοινωφελεῖς ὅργανοισμοί. Σήμερον δηλαδὴ στὴν Ρωσία, στὴν Οὐκρανία, στὴν Λευκορρωσία καὶ στὶς ἄλλες ἀνεξάρτητες δημοκρατίες τῆς Κοινοπολιτείας, δπου ἴσχύει δὲ νόμος «Π ε ρ ḥ ἐ λ ε ν θ ε ρ ḥ α σ τ ḥ σ σ ν ν ε i δ ḥ σ ε ω ς», οἱ δρθόδοξες Ἐκκλησίες ἔχουν καθ’ ἑαντὲς κάποια συγκεκριμένη νομικὴ προσωπικότητα ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ πάλιν οἱ θρησκευτικές τους ἐλευθερίες συνάγονται ἀπὸ τὰ κατοχυρωμένα μὲ τὸν νόμο δικαιώματα τῶν μελῶν τους. Η ἰδιαίτερη ἔμφαση στὸ νομικὸ ἀντὸ πλαίσιο «Π ε ρ ḥ τ ḥ σ ḥ λ ε ν θ ε ρ ḥ α σ τ ḥ σ σ ν ν ε i δ ḥ σ ε ω ς» δὲν εἶναι ἀσχετη πρὸς τὸ γεγονὸς ὅτι δὲ νόμος αὐτὸς ἀφ’ ἑνὸς μὲν ἐπηρεάζει τὴν σχετικὴ νομοθεσία ὅλων σχεδὸν τῶν κρατῶν τῆς Ἀν. Εὐρώπης, ἀφ’ ἑτέρου δὲ ἀφορᾶ στὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ὅρθοδόξων λαῶν τῆς εὐρύτερης περιοχῆς⁸.

‘Υπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴν οἱ δρθόδοξοι λαοὶ τῆς Ἀν. Εὐρώπης, καίτοι κατέκτησαν τὸ ἀτομικὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως στὰ πλαίσια τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνεξιθρησκείας, δὲν ἀνέκτησαν πλήρως καὶ τὶς παλαιότερες θρησκευτικές τους ἐλευθερίες ὡς δργανωμένες τοπικὲς Ἐκκλησίες. Η Πολιτεία δηλαδὴ στὰ κράτη τῆς Ἀν. Εὐρώπης ἀναγνωρίζει σὲ κάθε πολίτη τὸ δικαίωμα νὰ διαμορ-

8. Κριτικὴ θεώρηση τοῦ νόμου αὐτοῦ βλέπε: Βασιλείου Βλ. Φειδᾶ, Σύντομη παρονοσίαση τοῦ νόμου τῆς ΕΣΣΔ περὶ ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως καὶ θρησκευτικῶν δργανώσεων, στὴν Ἐπιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου καὶ Διοικητικοῦ Δικαίου, 35 (1991) 365-372.

φώρη ἐλεύθερα τὴν θρησκευτική του συνείδηση καὶ νὰ ἀσκῇ ἀκώλυτα τὰ λατρευτικά του καθίκοντα κυρίως στὰ πλαίσια τῶν τοπικῶν τους θρησκευτικῶν δργανώσεων, ἦτοι γιὰ τὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία στὰ πλαίσια τῶν ἐνοριῶν. Συνεπῶς, ἡ ὅλη Ὀρθόδοξία κινεῖται ἀκόμη ἀπὸ τὴν συνεπῆ ἥ καὶ τὴν ἐπαγκῆ ἀνεξιθρησκεία πρὸς τὴν ἀνάκτηση τῆς πλήρους θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, ἥ δοπια δὲν ἔξαντλεῖται βεβαίως σὲ μία παθητικὴ «ἀν ο χ ἥ» τῆς Πολιτείας, ἀλλὰ συνεπάγεται καὶ τὴν ἐνεργὸν προστασία της σὲ κάθε ανθαίρετη ἥ καταχρηστικὴ ἀμφισβήτηση της εἰτε ἀπὸ ἄλλες θρησκευτικὲς κοινότητες ἥ καὶ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ δργανα τῆς Πολιτείας, ὅπως αὐτὸς συμβαίνει συνήθως σὲ ὅλες σχεδὸν τὰς χῶρες τῆς Ἀρ. Εὐρώπης.

Εἶναι ὅμως εὐνόητο ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνεξιθρησκείας, καίτοι συνδέθηκε κυρίως μὲ τὴ στάση τῆς Πολιτείας ἔναντι τῶν διαφόρων θρησκειῶν, δὲν ἀποκλείει καὶ τὴν ἀξιοποίησή της στὴ διδασκαλία τῶν θρησκειῶν ἥ καὶ στὸ φρόνημα τῶν μελῶν τους, τὸ δοπιο ἐπηρεάζει ἀναλόγως καὶ τὴ στάση τῆς Πολιτείας. Πράγματι, ἀν μία θρησκεία προβάλλῃ ὡς οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς ἀποστολῆς της στὸν κόσμο τὴ δυναμικὴ ἥ καὶ βίαιη ἐπιβολὴ τῆς ἀλήθειας τῆς διδασκαλίας της στὸν πιστὸν τῶν ἀλλων θρησκειῶν, τότε ἡ θρησκεία αὐτὴ μπορεῖ νὰ τροφοδοτῇ ὅχι μόνο τὸν θρησκειακὸ ἀνταγωνισμό, ἀλλὰ καὶ τὴ θρησκευτικὴ μισαλλοδοξία. Ἀντιθέτως, ἀν μία θρησκεία προβάλλῃ στὴ διδασκαλία τῆς τὴν πνευματικὴ ἀγωνία ἥ ἀναζήτηση τοῦ κάθε ἀνθρώπου γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς λυτρωτικῆς ἀλήθειας τῆς πίστεως, μὲ τὶς προτεινόμενες ἀπὸ αὐτὴ πνευματικὲς κλίμακες, τότε μπορεῖ νὰ ἐρμηνεύῃ τὴν πνευματικὴ ἀναζήτηση τῶν πιστῶν καὶ τῶν ἀλλων θρησκειῶν στὰ πλαίσια ἐνὸς εὐνόητον, ἔστω καὶ διαφορετικοῦ, πνευματικοῦ διαλογισμοῦ. Στὴν πρώτη οἰκογένεια θρησκειῶν ἐντάσσονται συνήθως, ἀλλὰ κατὰ τρόπο διαφορετικό, οἱ μονοθεϊστικὲς θρησκεῖες (Χριστιανισμός, Ἰσλαם) , ἐνῶ στὴ δεύτερη οἰκογένεια τὰ ἀπωαρατολικὰ κυρίως θρησκεύματα. Στὶς πρῶτες, ἥ ἀξίωση τῆς ἀπόλυτης καὶ ἀποκλειστικῆς σχέσεως πρὸς τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως τροφοδότησε τὶς ἰστορικὲς ὑπερβάσεις ἐνὸς ἐνδιάθετον θρησκειακοῦ ἀνταγωνισμοῦ, οἱ δοπιες ἐκδηλώθηκαν πολλὲς φορὲς στὸ ἰστορικὸ παρελθόν καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐκδηλωθοῦν πάλι σὲ μέλλον ὑπὸ τὴ μορφὴ τυφλοῦ φανατισμοῦ ἥ καὶ βίαιης μισαλλοδοξίας. Ὁρισμένες θρησκειακὲς ἀντιπαραθέσεις ἥ καὶ συγκρούσεις τῆς ἐποχῆς μας στὸν λαοὺς τῆς Ἀρ. Εὐρώπης ἐπαναφέρουν στὶς μνῆμες τῶν λαῶν ἀνάλογες ὑπερβάσεις τοῦ παρελθόντος.

3. Στὴν ἰστορία τῶν θρησκειῶν ἔχουν διατυπωθῆ δύο διαφορετικὲς μορφὲς ἀνεξιθρησκείας καὶ δύο ἀντίστοιχες μορφὲς ἀρνήσεως της, ἦτοι ἡ τυπικὴ καὶ ἡ οὐσιαστικὴ ἀνεξιθρησκεία ἥ ἡ τυπικὴ καὶ οὐσιαστικὴ μισαλλοδοξία. Ὡς τὸ πική ἀνεξιθρησκεία νοεῖται ἡ ἀπλῆ ἀνοχὴ (tolerance) τῆς ὑπάρξεως μιᾶς ξένης θρησκείας ἥ

Θρησκευτικής ἐκφράσεως στὰ πλαίσια μιᾶς κυρίαρχης ἔθνους ή κρατικής θρησκείας. Ὡς ἄρνηση τῆς θρησκείας αὐτῆς νὰ ἐπιτρέψῃ ή νὰ ἀνεχθῇ τὴν ἐλευθερία καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς ὑπάρξεως διοιασδήποτε ἄλλης ή μιᾶς συγκεκριμένης θρησκείας ἐξαιτίας της ἀναγκάζει τοὺς πιστοὺς ὅλων τῶν ἄλλων θρησκειῶν νὰ υποταχθοῦν σὲ μιὰ θεοκρατικὴ πολιτικὴ ή θρησκευτικὴ ἔξουσία γιὰ νὰ μὴν κλονισθῇ ή διαταραχθῇ η θρησκευτικὴ ἐνότητα τῆς ἐθνότητας ή τοῦ κράτους. Ὡς ο ὁ σιαστικὴ ἀνεξιθρησκεία νοεῖται η ὑπέρβαση τῶν στενῶν πλαισίων τῆς ἀπλῆς ή καὶ ἀδιάφορης ἀνοχῆς τῆς ὑπάρξεως μιᾶς ξένης θρησκείας μὲ τὴ θετικὴ ἀναγνώρισή της ως μιᾶς νόμιμης ἐκφράσεως τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ θεῖο. Ὡς ἄρνηση μιᾶς κυρίαρχης ἔθνους ή κρατικής θρησκείας νὰ δεχθῇ διοιασδήποτε μορφὴ ἀναγνωρίσεως, πέραν τῆς ἀπλῆς ἀνοχῆς τῆς ὑπάρξεως τῶν ἄλλων θρησκειῶν, ίσονται πρὸς ο ὁ σιαστικὴ μισθίσιος ή μισθίσιος περιορίζει τὴν ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς ἐκφράσεως πάθει ἀνεντῆς θρησκείας.

‘Η «ἀνοχὴ» (tolerance) ἔγραφε δ Goethe «θὰ ἔπρεπε νὰ εἴναι μία προσωρινὴ μόνο κατάσταση τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, η ὅποια θὰ ἔπρεπε νὰ ὀδηγῇ στὴν ἀναγνώριση. ‘Η ἀπλὴ ἀνοχὴ ἀποτελεῖ μία μορφὴ προσβολῆς, ἀλλὰ καὶ η ἀναγνώριση προϋποθέτει μία σὲ βάθος ἀμοιβαία γνωριμία». ‘Η ἀμοιβαία γνωριμία ὀδηγεῖ ὅχι βεβαίως σὲ διοιασδήποτε μορφὴ συγκρητισμοῦ ή ἀλλοτριώσεως τῆς πιστότητας πρὸς τὴν ἴδιαιτερότητα τῶν θρησκειακῶν παραδόσεων η καὶ ἀναζητήσεως ἐνὸς παραδεκτοῦ ἀπὸ ὅλους νέου θρησκειακοῦ τόπου, ἀλλὰ στὸ ἀμοιβαῖο σεβασμὸ τῆς ἴδιαιτερότητας τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητας τῶν ἄλλων. Μόνο δταν γνωρίσουμε τοὺς ἄλλους μποροῦμε νὰ κινηθοῦμε ἀπὸ τὴν τυπικὴ ἀνοχὴ τῆς ὑπάρξεως πρὸς τὴν οὐσιαστικὴ ἀναγνώριση τῆς ἐλευθερίας τῶν πιστῶν τῶν ἄλλων θρησκειῶν. Γιὰ πολὺ καὶρὸ οἱ ἀπόφεις μας γιὰ τὸν ὅλους ως ἀτόμων καὶ ως κοινοτήτων ἐπηρεάσθηκαν ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἐπικοινωνίας η τὴν ἄγνοια, ἀπὸ τὴν ίστορικὴ κληρονομία τοῦ παρελθόντος, η ἀπὸ σκόπιμη παραπληροφόρηση. Στὸ μεταξὺ δ κόσμος ἔγινε μικρότερος, ἐνῷ στὴν ἀνθρωπότητα δ ἔνας χρειάζεται τὸν ἄλλον. Τίποτε δὲν εἴναι καλότερο ἀπὸ τὸ νὰ γνωρίζῃ δ ἔνας τὸν ἄλλο, νὰ προωθῇ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἀνοχὴ ἔτσι, ὥστε νὰ συνζητῶμε μὲ πνεῦμα συνεργασίας καὶ φιλίας.

‘Υπάρχει λοιπὸν εὐρύτατο πεδίο ἀναπτύξεως τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνεξιθρησκείας καὶ στὸν χῶρο τῶν θρησκειῶν ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀνοχὴ τοῦ δικαιώματος τῆς ὑπάρξεως τῶν πιστῶν τῶν ἄλλων θρησκειῶν μέχρι τὴν οὐσιαστικὴ ἀναγνώριση ὅλων τῶν θρησκευτικῶν, πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν δικαιωμάτων τους, τὰ δποῖα δημητροῦν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνεξιθρησκείας πρὸς τὸ δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Ὡστόσο, δ ἀγαποσδιορισμὸς τῶν σχέσεων μιᾶς ἐπικρατούσης θρησκείας πρὸς τὶς ἄλλες θρησκείες

ἡ χριστιανικὲς ὁμολογίες τοῦ κράτους εἶναι συνήθως ἐνοχλητικὸς γιὰ τὴν ἐπικρατοῦσα θρησκεία. Ἡ ἀρχὴ ὅμως τῆς ἀνεξιθρησκείας, ὥπως καὶ τὸ δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, εἶναι ἔνα θεμελιῶδες ἀνθρώπινο δικαίωμα, τὸ ὅποιο δὲν εἶναι δυνατὸν καὶ δὲν πρέπει νὰ περιορισθῇ στὴ στενὴ διαλεκτικὴ μιᾶς τοπικῆς ἢ συγκριακῆς συσχετίσεως δυνάμεως ἢ ἀδυναμίας τῶν διαφόρων θρησκειῶν ἢ καὶ τῶν χριστιανικῶν ὁμολογιῶν.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνεξιθρησκείας καὶ τὸ δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας εἶναι πρόγραμμα κοινὸν καὶ πανανθρώπινο δράμα καὶ διευκολύνει τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξη τῶν θρησκειῶν, ὅταν αὐτὲς σέβονται τὰ οἰκεῖα δρια καὶ τὰ δρια τῶν ἄλλων θρησκειῶν. Ἡ ἀνεξιθρησκεία δηλαδὴ πρέπει νὰ βιώνεται σὲ τελευταία ἀνάλυση ὡς μία γενικώτερη ἀναγνώσιμη τοῦ δικαιώματος κάθε μέλους τῆς κοινωνίας νὰ εἶναι αὐτὸς ποὺ εἶναι καὶ αὐτὸς ποὺ θέλει νὰ εἶναι, χωρὶς ἡ ἐπιλογὴ του αὐτῆς νὰ θίγῃ τὴν πολιτικὴ ἢ τὴν κοινωνικὴ τον ἰσότητα πρὸς τὰ ἄλλα μέλη τῆς κοινωνίας. Ἡ ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως εἶναι πρόγραμμα δὲσώτατος πυρήνας τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπρέπειας καὶ δὲν πρέπει νὰ παραβιασθῇ ἀπὸ τὴν ἀλαζονεία τῆς δυνάμεως ἢ τὴν καταχρηστικὴ ἐρμηνεία τῆς σχέσεως πρὸς τὴν ἀλήθεια τῆς θρησκευτικῆς πίστεως⁹.

Ἡ εἰδικώτερη ἀποστολὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ γιὰ τὴν ὑπέρβαση τῆς τυπικῆς ἀνοχῆς καὶ τὴν θρησκειακὴν εἰρίνην προσδιορίζεται καὶ ἀπὸ τὸ μέγεθος τῶν ἴστορικῶν του ενθυνῶν. Ἡ βαθειὰ καὶ μακροχρόνια πνευματικὴ κρίση τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου κατὰ τὴ δεύτερη χιλιετία τῆς ἴστορικῆς του πορείας ἐπιβεβαιώθηκε μὲ τὸ πνευματικὸ κενὸ τῶν δύο τελευταίων αἰώνων. Οἱ ἄλλεπάλληλες θεολογικὲς ἔριδες, οἱ πολλαπλὲς ἐκκλησιαστικὲς διασπάσεις, οἱ μονομερεῖς ἵεροκρατικοὶ ἢ καὶ λαϊκιστικοὶ παροξυσμοί, οἱ αὐθαίρετες δυναλιστικὲς συγχύσεις γιὰ τὴν ἀντιπαλότητα τῆς Πολιτείας τοῦ θεοῦ καὶ τῆς Πολιτείας τοῦ διαβόλου, ἡ μονοσήμαντη διαλεκτικὴ μεταξὺ τῆς ἐπικοσμικεύσεως καὶ τῆς ἀρνήσεως τοῦ κόσμου, ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος κ.λπ. διέβρωσαν σταδιακὰ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος γιὰ τὸν θεό, τὸν ἀνθρωπὸ καὶ τὸν κόσμο. Ἡ ἀποσύνδεση τοῦ θεολογικοῦ λόγου ἀπὸ τὸν σαρκωμένο Λόγο τῆς μνηστηριακῆς ἐμπειρίας τῆς Ἐκκλησίας ἀποδυνάμωσε τὴ λειτουργικὴ σχέση τῆς μὲ τὸ μνηστήριο τοῦ Χριστοῦ καὶ ὅδηγησε τὸν ἀνθρωπὸ ἀνέτοιμο ἐνώπιον τοῦ κρισίμου ἐρωτήματος γιὰ τὸ νόημα τῆς θρησκευτικῆς του πίστεως. Πίστη καὶ ἀθεῖα ἥσαν δύο διαφορετικὲς ἢ καὶ νοσηρὲς ἐκφάνσεις τῆς ἔδιας λειτουργίας τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, ὥπως δὲ θὰ ἔλεγε δι Montesquieu, δι πιστὸς καὶ δ ἀθεος μιλοῦν συνεχῶς γιὰ τὸ ἔδιο πρᾶγμα, δ μὲν πρῶτος γιὰ δ, τι ἀγα-

9. Ἀν. Μαρίνον, μνημ. ἔργ.

πᾶ, δ δὲ δεύτερος γιὰ δ, τι φοβάται. Τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς ἀληθείας τῆς πίστεως δὲν ἔταν ἥ καὶ δὲν εἶναι πλέον οὐσιαστικὸ στὴ γεώτερη διανόηση τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου.

‘Η Ὁρθοδοξία, καίτοι δὲν ἀπέφυγε τὴν ἴστορικὴν παθολογία τῶν διχοτομικῶν πειρασμῶν τῆς δυτικῆς θεολογίας, ὑποχρεώθηκε ἀπὸ τὺς ἴστορικὲς συγκυρίες νὰ ἐνισχύσῃ τὴν προσήλωσή της στὴν πατερικὴν παράδοση τῆς πρώτης χιλιετίας τοῦ ἴστορικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας, ἥ δοπια εἶχε ὀλοκληρώσει τὴν ἴσορροπή καὶ ἀρμονικὴν σύνθεσην τῆς χριστιανικῆς πίστεως μὲ τὴν ἀνθρωπολογία καὶ τὴν κοσμολογία τῆς ἐλληνικῆς διανοήσεως. Ἐνῶ δηλαδὴ ὁ χριστιανικὸς κόσμος τῆς Δύσεως ἀποσυνδέθηκε μὲ τὴν σχολαστικὴν θεολογίαν ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ κριτήρια τῆς καθιερωμένης σχέσεως Ἐλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, ἥ Ὁρθοδοξία παρέμεινε αὐτηρῷ προσηλωμένη στὴν παραδοσιακὴν πατερικὴν σύνθεσην. Συνεπῶς, μετὰ τὸ μέγα σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως (1054) διαμορφώθηκαν δύο διαφορετικὲς μέθοδοι γνωσιολογίας καὶ δύο διαφορετικὲς ὅδοι γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς σχέσεως πρὸς τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως. ‘Η ὁρθόδοξη θεολογία χρησιμοποιοῦσε κνρίως τὴν νεοπλατωνικὴν φιλοσοφίαν ὑπὸ τὸ πρόσμα τῆς χιλιετοῦ πατερικῆς συνθέσεως, ἐνῶ ἥ σχολαστικὴ θεολογία τῆς Δύσεως αὐτονομήθηκε ἀπὸ τὰ κριτήρια τῆς παραδόσεως αὐτῆς καὶ χρησιμοποίησε ὡς αὐτόνομη βάση κάθε θεολογικοῦ στοχασμοῦ ἐπιλεγμένα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη (Κατηγορίες, Φυσικά, Μετὰ τὰ Φυσικά) ὑπὸ τὸ πρόσμα τοῦ νεοπλατωνικοῦ σχολιασμοῦ τοῦ Πορφύριου (Εἰσαγωγὴ) ἥ καὶ τοῦ μεταγενέστερου ἀραβικοῦ ἀβερροϊσμοῦ.

‘Η διαφοροποίηση τῶν φιλοσοφικῶν προϋποθέσεων προσδιόρισε σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ τὴν ἐδμηνεία τῆς σχέσεως τῶν δύο θεολογικῶν παραδόσεων πρὸς τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως. Στὴν Ὁρθόδοξην Ἀνατολὴν ἐνισχύθηκε ἥ σχέση θείας ἀποκαλύψεως πρὸς τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως, ἐνῶ στὴ Δύση ἥ σχολαστικὴ θεολογία ἔθεσε τὴν σχέση αὐτὴν ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου. ‘Ἐτσι, ἐνῶ ἥ ὁρθόδοξη παράδοση προσδιόριζε τὴν γνωστικὴν ἰκανότητα τοῦ νοῦ μέσα στὰ δρια τῆς κτιστῆς του φύσεως καὶ τόνιζε μὲ σαφήνεια στὸν χῶρο τῆς γνωσιολογίας τὴν διάκριση «κ τ ι σ τ ο ū» καὶ «ἀ κ τ ī σ τ ο v», ἥ σχολαστικὴ θεολογία καταργοῦσε ἥ τουλάχιστον ἀγρούστε τὴ θεμελιακὴ αὐτὴν διάκριση, ὑπὸ τὴν ἐνθουσιαστικὴν δὲ παρόρμηση τῶν ἀριστοτελικῶν συλλογισμῶν διακήρυξε τὴν ἰκανότητα τοῦ νοῦ νὰ διεισδύῃ στὸν χῶρο τῆς ὑπερβατικῆς καὶ ἄκτιστης θείας προχρηματικότητας¹⁰.

10. Ἐμπειριστατωμένη καὶ συστηματικὴ ἀνάλυση τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν κατευθύνσεων τῆς Σχολαστικῆς φιλοσοφίας παρέχεται στὰ ἔργα τοῦ E. Gilson, *Histoire de la Philosophie médiévale*, 1943 καὶ *History of Christian Philosophy in the Middle Ages*, 1955. ‘Η ἀριστοτελικὴ

‘Υπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴν ἡ νοησιαρχικὴ κίνηση τῆς σχολαστικῆς θεολογίας πρὸς τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως προσδιορίσθηκε κνῷως ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ ἐπιλογὴ τῶν φιλοσοφικῶν προύποθέσεων, γι’ αὐτὸν καὶ ἡ κοινὴ γνωσιολογικὴ μέθοδος δὲν διέσωσε τὴν ἐσωτερικὴν θεολογικὴν τῆς ἐνότητα. Ἡ διαλεκτικὴ ἀντιπαράθεση «πρὸ αγματιστῶν» καὶ «νομιμα λιστῶν» ὑπῆρξε μόνιμη στὴν σχολαστικὴν φιλοσοφία μέχρι τὴν κατάρρευσή της κατὰ τὸν ΙΔ' αἰώνα. Τὸ διχοτομικὸ δίλημμα τῆς «διπλῆς ἀλήθειας» καὶ «νομιμα λιστῶν» ἔτεινε πρὸς μία κάθετη ἥ καὶ συμβατικὴ διάκριση μεταξὺ τῆς θεολογικῆς καὶ τῆς φιλοσοφικῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ τελικῶς ἀνέδειξε τόσο τὰ ἐσωτερικὰ ἀδιέξοδα τῶν λογογραφικῶν συλλογισμῶν στὸν χῶρο τῆς θεολογίας, δοσο καὶ τὶς ἀντικειμενικὲς δυσχέρειες ἐναρμονίσεως τῆς ἐμπειρίας τῆς πίστεως μὲ τὶς συστηματικὲς ἀρχὲς τῶν σχολαστικῶν θεολόγων. Ἀν δηλαδὴ ἡ μὲν φιλοσοφικὴ ἀξίωση γιὰ τὴν «ἐν ὁ τητα» τοῦ θεοῦ ἦταν μία παραδεκτὴ ἀλήθεια, ἡ δὲ χριστιανικὴ διδασκαλία γιὰ τὴν «πρὸ αδικότητα» τοῦ θεοῦ ἦταν ἐπίσης μία ἀντίστοιχη θεολογικὴ ἀλήθεια, τότε ποίᾳ ἀπὸ τὶς δύο ἀλήθειες θὰ εἶχε τὴν ὑπεροχὴν ἔναρτι τῆς ἀλλης; Πράγματι, ἡ διχοτομικὴ διαλεκτικὴ τῆς σχολαστικῆς διδασκαλίας τόνισε κνῷως τὶς ἀντιθέσεις, δπως λ.χ. στὴ διδασκαλία γιὰ τὴ σχέση τοῦ Θεοῦ καὶ κόσμου, τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἀγίου Πνεύματος, τοῦ ιερατείου καὶ τοῦ λαοῦ, τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἔργου τῆς Ἔκκλησίας, τῆς δογmatῆς καὶ τῆς ἀόρατης Ἔκκλησίας κ.λπ.

‘Ἡ Ὁρθόδοξη Ἔκκλησία δὲν ἔξησε μὲν μὲ τὴν ἵδια ὁδύτητα τὶς διχοτομικὲς αὐτὲς ἀντιθέσεις, ἀλλὰ ἀπέφυγε καὶ τὶς περιστασιακὲς προκλήσεις (Μιχαὴλ Ψελλός, Ἰωάννης Ἰταλός, Βιρδαάμ, Γεργόριος Ἀκίνδυνος, Νικηφόρος Γεργορᾶς, Δημήτριος καὶ Πρόχορος Κυδῶνες, Γεώργιος Πλήθων κ.ἄ.) μὲ τὴν αὐστηρὴν ἐμμονὴν τῆς στὰ κριτήρια τῆς πατερικῆς παραδόσεως, τὰ δποῖα εἶχαν ἥδη σφραγίσει τὴν ὅλην δογματικὴν τῆς διδασκαλία. Βεβαίως, ὑπῆρξαν περίοδοι, κατὰ τὶς δποῖες οἱ τάσεις αὐτονομήσεως τῆς αὐθεντίας τῆς κλασικῆς ἐλληνικῆς διανοήσεως προκάλεσαν παραδοσιαρχικὲς ἐκρήξεις στὴν Ἔκκλησία τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ ἡ ἰσόρροπη συζυγία Ὁρθοδοξίας καὶ Ἐλληνισμοῦ οὐδέποτε ἀμφισβήτηθηκε ἀπὸ τὴ συνοδικὴ τῆς αὐθεντίας. Τὰ συνήθως προβαλλόμενα ἀντίθετα παραδείγματα δὲν ἀμφισβητοῦν τὴ συζυγία, ἀλλὰ ἀποδοκιμάζουν τὶς ὑπερβάσεις τῶν οἰκείων ὅρων. Ὁ ἄνθρωπος τῆς Ὁρθοδοξίας γαλονχήθηκε πάντοτε μὲ τὸν ἀνεκτίμητο θησαυρὸν τῆς πνευματικῆς κληρονομίας τῆς

βάση τῆς Σχολαστικῆς φιλοσοφίας προβάλλεται μὲ σχετικὴ πληρότητα στὸ ἔργο τοῦ F. von Steenberg, *Aristote en Occident*, 1946, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

έλληνικής ἀρχαιότητας ἀπὸ τὸ ἀλφαβητάρι μέχρι τὸν ὄψηλὸ θεολογικὸ στοχασμό, θεωροῦσε δὲ ἀδιανόητη δοπιαδήποτε ἀποσύνδεση τῆς παιδείας ἢ τῆς θεολογίας ἀπὸ τὸν μεγάλονς σοφοὺς τῆς ἀρχαιότητας, οἱ δοπῖοι ἐντάχθηκαν συνειδητὰ στὸ ὅλο σχέδιο τῆς ἐν Χριστῷ θείᾳ οἰκουμενίας γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ κόσμου.

‘Η πρόσληψη βεβαίως τοῦ Ἐλληνισμοῦ ἀπὸ τὸν Χριστιανισμὸν ἦταν μία συνεπής λειτουργία τῆς σχέσεως Ἐκκλησίας καὶ κόσμου, ἀποδείχθηκε δὲ εὐεργετικὴ δύναμη ὅχι μόνο γιὰ τὴ μορφοποίηση τῆς διδασκαλίας της, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ μνησταγωγικὴ διαδικασία προσλήψεως τοῦ κόσμου στὸ οἰκουμενικὸ τῆς σῶμα. ‘Η οἰκουμενικὴ ἀναφορὰ τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ οἰκουμενικὴ λειτουργία τῆς ἔλληνικῆς διανοήσεως προέβαλαν τὴν παγκοσμιότητα τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος ὅχι μόνο στὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου. ‘Η ἀνάδειξη τῆς βεβαιότητας γιὰ τὴν ἀλήθεια τοῦ εναγγελίου μὲ τὴν ὑποστήσιξη τῆς ἔλληνικῆς φιλοσοφίας ἔξουδετέρωσε τὴν παλαιότερη κατάταξη τῆς χριστιανικῆς πίστεως κατὰ τὸν ἀποστολικὸν χρόνον στὶς ἀρχαῖες περιπτώσεις ἢ τῆς «μωρίας» ἢ καὶ τοῦ «κανδάλου». Οἱ ἀρχηγοὶ δεσμοὶ Ὁρθοδοξίας καὶ Ἐλληνισμοῦ θεμελίωσαν πληρέστερα ἀφ’ ἐνδεῖ μὲν τὴ σχέση τῆς ἀλήθειας τῆς πίστεως πρὸς τὴν οἰκουμενικὴν ἀποστολὴν τῆς Ἐκκλησίας, ἀφ’ ἐτέρου δὲ τὴν οἰκουμενικότητα τοῦ κηρύγματός της πρὸς τὸν σεβασμὸν τῶν ἀλλων θρησκευμάτων. ‘Η συνειδηση τῆς Ὁρθοδοξίας τὴν οἰκουμενικότητα τῆς ἀλήθειας τῆς πίστεως ἀπέρριψε βεβαίως τὶς αἱρετικὲς δοξασίες ὡς μία ἐσωτερικὴ ἀπειλὴ κατὰ τῆς ἀλήθειας, ἐνῶ ἡ οἰκουμενικότητα τοῦ κηρύγματός της βιώθηκε ὡς ἔνας συνεχῆς διάλογος πρὸς τὰ ἄλλα θρησκεύματα γιὰ τὴν προβολὴ τῆς ἀλήθειας αὐτῆς τῆς πίστεως.

‘Υπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴν ἡ Ὁρθόδοξη Ἀνατολὴ λειτούργησε μὲ τὸ ὅλο ἵεραποστολικό της ἔργο ὡς μία προσληπτικὴ δύναμη γιὰ ὅλες τὶς ἔθνους, τὶς θρησκευτικὲς καὶ τὶς γλωσσικὲς παραδόσεις καὶ δὲν ἔζησε στὸ σῶμα τῆς τὴν δυτικὴν διαλεκτικὴν περὶ τῆς ἱερότητας τῶν τριῶν γλωσσῶν (ἔλληνικής, ἑβραϊκής καὶ λατινικής) ἢ τὸ σταυροφορικὸ σύνδρομο τῶν χριστιανῶν λαῶν τῆς Δύσεως ἢ ἀκόμη καὶ τὴν κυνητοποίησην ἱεροεξεταστικῶν μηχανισμῶν γιὰ τὴν ἐξόντωση τῶν αἱρετικῶν ἢ καὶ τῶν ἐτεροθρησκειῶν. ‘Οταν λ.χ. ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Φωκᾶς (963-969) ζήτησε ἀπὸ τὸν Οἰκουμενικὸν πατριάρχη Πολύευκτον νὰ ἀνακηρυχθοῦν μάρτυρες τῆς πίστεως ὅσοι ἔπεσαν στὸν ἄγῶνες ἐναντίον τῶν «ἀπίστων» Μονσονλιμάνων, ὃ οἰκουμενικὸς πατριάρχης ἀπέρριψε τὴν ἀξιωσην αὐτὴν καὶ ὑπέμνησε ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὅχι μόνο δὲν καθαγιάζει τὸν πόλεμο, ἀλλά, ἀντιθέτως, ἐπιβάλλει στὸν ἐμπολέμους πνευματικὰ «εἶπιτιμα». ‘Ο αὐθεντικὸς ἀνταγωνισμὸς τῶν θρησκειῶν ἐξαντλεῖται πάντοτε σὲ ἔνα συνεχῆ διάλογο γιὰ τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως, ὑπὸ τὸ πνεῦμα δὲ αὐτὸν περι-

γράφεται τὸ ὅλο μεγαλόπνοο ἱεραποστολικὸ ἔργο τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου στοὺς Βίους τῶν φωτιστῶν τῶν Σλάβων Κυρίλλου καὶ Μεδοθίου, στὸ πρῶτο ρωσικὸ Χρονικὸ γιὰ τὴ μεταστροφὴ τῶν Ρώσων στὸν Χριστιανισμὸ καὶ σὲ ὅλες τὶς ἄλλες σχετικὲς πηγές¹¹.

4. Ἡ αὐτοσυνειδησία τῆς Ὁρθοδοξίας γιὰ τὴν σχέση τῆς μὲ τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως ὅχι μόνο δὲν τροφοδότησε νοσηρὰ ἥ ἀκραῖα φαινόμενα θρησκευτικῆς μισαλλοδοξίας, ἀλλά, ἀντιθέτως, τὴν ὑποχρέωσε νὰ ἀκολουθῇ τὴν ὁδὸν τοῦ εἰρηνικοῦ διαλόγου γιὰ τὴ μαρτυρία τῆς πίστεως τῆς. Ἡ αὐτοσυνειδησία τῆς δηλαδὴ γιὰ τὴ σχέση πρὸς ἀλήθεια τῆς πίστεως βιώνεται μὲν στὴν Ὁρθοδοξία ὡς ἔνα μόνυμο κίνητρο γιὰ τὴ μαρτυρία τῆς πίστεως, ἀλλὰ συγχρόνως ἀποκλείει καὶ δύοιαδήποτε θεσμικὴ παρέκκλιση πρὸς μία ἀθέμιτη ἥ καὶ βίαιη ἐπιβολή τῆς. Πράγματι, ἥ Ὁρθοδοξία ἀπέφυγε πάντοτε τὴν συνήθη σύγχυση μεταξὺ ἱεραποστολῆς καὶ προσηλυτισμοῦ, τὸν δόποιο ἀπορρίπτει ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς πνευματικῆς τῆς ἀποστολῆς στὸν κόσμο. Ἐν τούτοις, ἥ μακροχρόνια ἰστορικὴ σχέση τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ τοὺς δρθοδόξους λαοὺς καὶ οἱ ἀλεπάλληλες προκλήσεις δμολογιακοῦ ἥ καὶ θρησκευτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ εἰς βάρος τῶν μελῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τῆς σώματος, ἵδιαίτερα ὑπὸ δυσμενεῖς συνθῆκες ἥ χαλεποὺς καιρούς, ἐρθίσαν καὶ στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία μεμονωμένες περιοδικὲς ἐκρήξεις φαρατισμοῦ ἥ θρησκευτικῆς μισαλλοδοξίας, οἱ ὄποιες ἀποσκοποῦσαν στὴν ὑπεράσπιση εἴτε τῆς παραδεδομένης πίστεως ἥ καὶ τῶν ἐθνικῶν δικαίων τῶν δρθοδόξων λαῶν. Ἀλλωστε, ἥ ἰστορικὴ διαπίστωση ὅτι ἥ Ὁρθοδοξία ὑπῆρξε πάντοτε ὁ μόνυμος στόχος τῆς ἀθέμιτης προσηλυτιστικῆς δράσεως τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Οὐρίας καὶ τὸν προτεσταντικὸν Μισισιοναρισμὸν κατὰ τὴν δεύτερη χιλιετία τοῦ ἰστορικοῦ τῆς βίου ἐπιβεβαιώνεται πλήρως ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι μόνο τὸ σῶμα τῆς Ὁρθοδοξίας ὑπέστη τὶς ὀδυνηρὰς συνέπειες τοῦ ἀθέμιτου δμολογιακοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ἡ δρθόδοξη Ἀνατολὴ θεωρήθηκε συνήθως ὡς *terra missis oannis* ἀπὸ τὸν χριστιανικὸ κόσμο τῆς Δύσεως¹².

11. Βλασίον Ἰω. Φειδᾶ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἰστορία, II, 1993, 28 κ.ἔξ.

12. Ὑπὸ τὸ πνεῦμα αὐτὸ κατανοεῖται ἥ διμόρφων διακήρυξη τῶν Προκαθημένων τῶν κατὰ τόπους Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν κατὰ τὴν συνάντησή τους στὸ Φανάρι τὴν Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας (1991) γιὰ τὴν ἔξαρση τοῦ δμολογιακοῦ ἀνταγωνισμοῦ στοὺς Ὁρθοδόξους λαοὺς τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης: «Μετὰ πολλῆς θλίψεως καὶ συνοχῆς καρδίας διαπιστοῦμεν, ὅτι ὀρισμένοι κύκλοι ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας προβάίνουν εἰς ἐνεργείας ἐντελῶς ἀντιθέτους πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ διαλόγου τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἀληθείας. Εἴχομεν ἀνέκαθεν εἰλικρινῆ μεθ' ὅλων ἐπικοινωνίαν εἰς τὰς οἰκουμενικὰς συναντήσεις καὶ εἰς τοὺς διμερεῖς θεολογικούς διαλόγους καὶ ἀνεμένομεν, μετὰ τὴν κατάρρευσιν τῶν ἀθεϊστικῶν κομμουνιστικῶν καθεστώτων, ἀπὸ τὰ ὄποια

‘Η Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, καίτοι δὲν ἔξατμίζεται στὰ ἴστορικὰ πεπρωμένα ἐνὸς συγκεκριμένου ἔθνους, ἐν τούτοις μὲ τὴν ἴστορική σάρκωσή της σὲ κάθε συγκεκριμένος ἔθνος ἐντάσσει δλα τὰ προβλήματα τῶν λαῶν της στὴν εὐρύτερη πνευματική της ἀποστολή. ‘Η ἀποστολή της εἶναι ἀρρωτά συνδεδεμένη μὲ τὸν λαό της, ἥ δὲ ποιμαντική της διακονία ἀποκρούει ὅποιοδήποτε ἱεροκρατικὸ μονοφυσιτισμὸ ἢ χωριστικὸ γεστοριανισμὸ μεταξὺ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ λαοῦ. Οἱ σύγχρονες ἀποβλεπτες, ἀλλὰ καὶ φαγδαῖες πολιτικές, θρησκευτικὲς καὶ κοινωνικὲς μεταβολὲς στοὺς ὁρθοδόξους λαοὺς τῆς Ἀν. Εὐρώπης ἀνέσυραν στὸ προσκήνιο τὶς ἀπωθημένες δημολογιακὲς ἢ καὶ θρησκευακὲς συγκρούσεις τοῦ ἴστορικοῦ παρελθόντος μὲ κύριο στόχο καὶ πάλιν τὴν ἐμπερίστατη Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἥ ὅποια, ἀντὶ νὰ ἀφιερωθῇ ἀπερίσπαστη στὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ σώματός της, ἀναγκάζεται νὰ ἀντιμετωπίζῃ τὰ τυσηρὰ φαινόμενα ἀπὸ τὴν ἀναδραστηριοποίηση τῆς λατινικῆς Οὐνίας ἥ τῶν προτεσταντῶν Μισσιοναρίων.

‘Ο διμολογιακὸς ὅμως καὶ ὁ θρησκευτικὸς ἀνταγωνισμὸς ἐπεκτείνεται στὸν χῶρὸ τῶν ἔθνικιστικῶν συγχύσεων ἥ καὶ ἀντιθέσεων, ὡστε νὰ ἐρεθίζῃ ποικίλες τάσεις θρησκευτικῆς μισαλλοδοξίας, οἱ ὅποιες πλήττουν ὅχι μόνο τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνεξιθρη-

τόσον δεινᾶς εἰχον διωχθῆ καὶ ταλαιπωρηθῆ πολλαὶ Ὁρθόδοξοι Ἐκκλησίαι, ἀδελφικὴν συμπαράστασιν ἥ τούλαχιστον κατανόησιν τῆς μετὰ 50 ἥ καὶ 70 ἔτη ἀπηγῶν διωγμῶν δυσχεροῦς, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ τραγικῆς ἀπὸ πλευρᾶς οἰκονομικῆς καὶ ποιμαντικῶν προϋποθέσεων, καταστάσεως τῶν ἐν λόγῳ Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν. Ἀντὶ τούτου, αἱ κατὰ παράδοσιν Ὁρθόδοξοι χῶραι ἔθεωρήθησαν “τόποι ἱεραποστολῆς”, καὶ οὕτω δημιουργοῦνται εἰς αὐτὰς ἱεραποστολικὰ δίκτυα, καὶ ἀσκεῖται προσηλυτισμὸς μὲ ὅλας τὰς ἀπὸ δεκαετιῶν παγχριστιανικῶς κατακριθείσας καὶ ἀπορριφθείσας μεθόδους, ἐπὶ ζημίᾳ τῆς ποθητῆς πορείας πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἐνότητα. “Ολας ἰδιαιτέρως ἐπισημαίνομεν καὶ καταδικάζομεν τὴν εἰς βάρος τῶν Ἐκκλησιῶν ἡμῶν δρᾶσιν τῶν εἰς Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης ἀνηκόντων Ούνιτῶν εἰς Οὐκρανίαν, Ρουμανίαν, Ἀνατολικὴν Σλοβακίαν, Μέσην Ἀνατολὴν καὶ ἀλλαχοῦ. Αὕτη ἐδημιούργησε καταστάσεις ὅλως ἀσυμβιβάστους πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ διαιλόγου ἀγάπης καὶ ἀληθείας, τὸν ὅποιον ἤρχισαν καὶ προώθησαν οἱ ἀείμνηστοι ἡγέται τῆς Χριστιανοσύνης Πάπας Ἰωάννης ὁ ΚΓ’ καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἀθηναγόρας ὁ Α’, καὶ ἐπέφερε βαρύτατον καὶ δυσίατον πλῆγμα εἰς αὐτόν. Ἐν τῇ πράξει διάλογος οὕτος ἔχει ἥδη περιορισθῆ εἰς τὴν συζήτησιν τοῦ θέματος τῆς Οὐνίας, μέγρις ὅτου ἐπιτευχθῆ συμφωνία ἐπὶ τοῦ ζητήματος αὐτοῦ. Τὸ αὐτὸν ἴσχυε καὶ δι’ ὀρισμένους φονταμενταλιστὰς καὶ Διαμαρτυρομένους, οἱ ὅποιοι εἶναι πρόθυμοι «νὰ κηρύξουν» εἰς Ὁρθοδόξους χώρας, οἱ ὅποιαι ἦσαν ὑπὸ κομμουνιστικὰ καθεστῶτα. Θεωροῦμεν ἀπαράδεκτον νὰ ἐκλαμβάνωνται αἱ χῶραι αὗται ὡς “χῶρος ἱεραποστολῆς”, ἀφοῦ εἰς αὐτὰς τὸ Εὐαγγέλιον ἐκηρύχθη πρὸ πολλῶν αἰώνων, οἱ δὲ πιστοὶ τῶν χωρῶν αὗτῶν ἐθυσίασαν πολλάκις καὶ τὴν ζωήν των ἀκόμη διὰ τὴν πίστιν εἰς Χριστόν: Πατριάρχον Βαρθολομαίον τοῦ Α’ Κελμεντο-Ομιλίαν (1991-1992), ἐκδ. Διακόνου Ἀποστ. Δανιηλίδη, σελ. 81.

σκείας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀξίωση γιὰ τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξη τῶν πιστῶν τῶν διαφόρων χριστιανικῶν ὅμολογῶν καὶ τῶν διαφόρων θρησκειῶν.⁴ Ἡ Ὁρθοδοξία συνδέει τόσο τὴν μαρτυρία τῆς πίστεως, ὅσο καὶ τὴν ἀνεξιθρησκεία μὲ τὸν εἰρηνικὸ διάλογο γιὰ τὴν ἀλήθεια.⁵ Ἡ πνευματικὴ κληρονομία τῶν εὐδωπαῖκῶν λαῶν ἀναζητεῖ ἐπίσης μέσα ἀπὸ τὸν ἐποικοδομητικὸ διάλογο τὴν ὑπέρβαση τῶν πνευματικῶν ἀντιθέσεων ἥ καὶ τῶν θρησκευτικῶν συγκρούσεων τοῦ ἰστορικοῦ παρελθόντος, στὶς ὁποῖες ὁ ρόλος τοῦ ὅμολογιακοῦ ἀνταγωνισμοῦ ὑπῆρξε καθοριστικός.⁶ Ἐν τούτοις, εἶναι ἴστορικῶς ἀποδειγμένο ὅτι ὁ ὅμολογιακὸς ἀνταγωνισμὸς ἔχει ζυμωθῆ μὲ τὶς ὁξύτατες ἔθνικιστικὲς ἀντιπαραθέσεις τῶν λαῶν, οἱ δὲ ὁρθόδοξοι λαοὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ συμπαρασυρθοῦν στὸ μέλλον ἀπὸ τοὺς παροξυσμοὺς τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ. Τὸ νόσημα εἶναι μεταδοτικὸ καὶ ἐπικίνδυνο, ἀφοῦ ἡ πρόκληση ἀντιμετωπίζεται μὲ πρόκληση καὶ ἡ βία ἐρεθίζει βία.

Ἡ ἐμμονὴ τῆς Ὁρθοδοξίας στὴν μαρτυρία τοῦ Λόγου καὶ στὴν ἀξιοποίηση τοῦ διαλόγου γιὰ τὴν ἐκτόνωση τῶν συγκρούσεων πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη τοῦ παραλόγου, στὸ διποτάσσεται συνήθως ὁ ὅμολογιακὸς ἥ καὶ ὁ θρησκειακὸς ἀνταγωνισμός.⁷ Αλλωστε, ὁ θρησκευτικὸς χάρτης τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ κόσμου ἔχει ἥδη διαμορφωθῆ μέσα ἀπὸ τὶς τραγικὲς ἀντιφάσεις τοῦ ἰστορικοῦ παρελθόντος καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνατραπῇ μὲ τὸν θητισιγενῆ ἥ κατευθυνόμενο ὅμολογιακὸ ἥ θρησκειακὸ ἀνταγωνισμὸ τῆς ἐποχῆς μας.⁸ Οταν ἐκτονωθῆ ἡ περιοδικὴ κρίση, τότε θὰ ἔχῃ ἀποδειχθῆ σαφέστερα ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ διαλόγου.⁹ Ὁ κόσμος δὲν ἐπιθυμεῖ πλέον καὶ δὲν ἀνέχεται νέονς θρησκευτικοὺς πολέμους, ἐνῶ οἱ θρησκεῖες δὲν ἔχουν πλέον μόνες τους τὶς δυνάμεις γιὰ νὰ τοὺς προκαλέσουν. Εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ θρησκεῖες, καίτοι δὲν ἀποτελοῦν πλέον κίνητρα θρησκευτικῶν πολέμων, δύνανται νὰ συμβάλουν θετικῶς τόσο στὴν ἐκτόνωση τῶν ὑφισταμένων ἔθνικιστικῶν ἥ ἄλλων ἐντάσεων, ὅσο καὶ στὴν ἐνίσχυση τῶν θετικῶν προϋποθέσεων γιὰ τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξη τῶν λαῶν. Βεβαίως, οἱ θρησκεῖες δὲν μποροῦν νὰ ἐπιβάλουν τὴν εἰρήνη σὲ ἔνα διεσπασμένο καὶ ἀντιφατικὸ κόσμο, στὸν διποτὸ τὰ ποικίλα πολιτικὰ καὶ οἰκουμενικὰ συμφέροντα συνδυάζονται μὲ τὴν ἐπίκληση τῆς περιστασιακῆς δυνάμεως τῶν λαῶν καὶ συντηροῦν τοπικὲς ἥ καὶ εὐρύτερες ἔστιες πολεμικῶν συγκρούσεων. Μποροῦν ὅμως οἱ θρησκεῖες νὰ ἀποφύγουν δύοιαδήποτε ὑποστήριξη τῶν ἀθέμιτων αὐτῶν σχεδιασμῶν τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς καὶ νὰ διακηρύξουν τὸν κοινὸ σεβασμό τους πρὸς τὴν ἵερότητα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου, ὁ διποτὸς πηγάζει ἀπὸ τὸ αὐθεντικὸ περιεχόμενο τῆς θρησκευτικῆς του πίστεως. Τοῦτο ὅμως προϋποθέτει μία συνειδητὴ καὶ εἰλικρινὴ θρησκευτικής του πίστεως. Τοῦτο μόνος προϋποθέτει μία συνειδητὴ καὶ εἰλικρινὴ θρησκευτικής του πίστεως. Τοῦτο μόνος προϋποθέτει μία συνειδητὴ καὶ εἰλικρινὴ θρησκευτικής του πίστεως.

δικαιώματος τῆς εἰρηνικῆς συνυπάρξεως τῶν θρησκειῶν στὰ πλαίσια μιᾶς οὐδιαστικῆς καὶ δχι τυπικῆς ἀνεξιθρησκείας.

Στὴν σύγχρονη κρίση ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀναγκαία καὶ ἡ ἀνεξιθρησκεία τὸ σταθερὸ πλαίσιο ἐνὸς εὖλικρινοῦ διαλόγου γιὰ τὴν ἀλήθεια περὶ τοῦ θεοῦ, τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου. Στὸν διάλογο αὐτὸν ἡ Ὀρθοδοξία ἔχει καὶ δφείλει νὰ διαδραματίσῃ ἕνα σημαντικὸ φύλο. Ἡ ἀλήθεια καὶ ὁ διάλογος εἶναι συνυφασμένα καὶ ἀποκλείοντα δποιαδήποτε θρησκειακὴ ἡ δμολογιακὴ ἐσωστρέφεια, ἀφοῦ ἡ ἀλήθεια βιώνεται ὡς ἐμπειρία καὶ μαρτυρία. Ἀλλωστε, ἡ ἐμπειρία τῆς ἀλήθειας προϋποθέτει μία συνεχῆ ἀγωνία γιὰ τὴν ἀντικεμενικὴ βεβαίωσή της στὴν πράξη καὶ δὲν ἔξαντλεῖται σὲ μία φαινομενολογικὴ αὐτάρκεια γιὰ τὴν παραδεδομένη ἡ καὶ κατεχόμενη ἀλήθεια τῆς πίστεως. Ὁ διάλογος εἶναι μία διαδικασία δχι μόνο ἀναγνωρίσεως τῶν πνευματικῶν πηγῶν τῶν ἄλλων θρησκειῶν ἡ χριστιανικῶν δμολογιῶν, ἄλλὰ καὶ τοῦ συνεχοῦς ἐλέγχου τῆς δικῆς μας αὐτοσυνειδησίας γιὰ τὴ σχέση μὲ τὴν παραδεδομένη ἀλήθεια τῆς πίστεως.

5. Ὁ μεγάλος θρησκειολόγος καὶ στοχαστὴς R. Otto στὸ περίφημο ἔργο του *Das Heilige* κατέγραψε μὲ προφητικὴ ἐνόρραση, πρὸν ἀπὸ 70 καὶ πλέον χρόνια τὴν ἀκόλουθη ἀγωνία του: «Ἐνας γιγάντιος ἀγώνας προετοιμάζεται.... Αὐτὴ ἡ στιγμὴ θὰ εἶναι ἡ ὑψίστη στιγμὴ στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος, ὅταν οὔτε τὰ πολιτικὰ συστήματα, οὔτε οἱ οἰκονομικὲς ὁμάδες, οὔτε τὰ κοινωνικὰ συμφέροντα θὰ ἐγείρωνται πλέον τὸ ἔνα ἐναντίον τοῦ ὄλλου, ἀλλὰ οἱ θρησκεῖες τὶς ἀνθρωπότητος, ὅταν ἡ σύγκρουση αὐτὴ θὰ φθάσῃ τὴν ὑψηλή της ἔνταση, ὅταν τὸ πνεῦμα συναντήσῃ τὸ πνεῦμα, τὸ ἰδεῶδες τὸ ἰδεῶδες, ἡ ἐμπειρία τῆς ζωῆς τὴν ἐμπειρία τῆς ζωῆς, ὅταν ὁ καθένας θὰ κληθῇ νὰ μεταδώσῃ ἀπροκάλυπτα ὅ, τι βαθύτερο καὶ γνησιώτερο ἔχει νὰ μεταδώσῃ, ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον ἔχῃ ἀκόμη κάτι νὰ μεταδώσῃ»¹³.

Ἡ ἔλευση αὐτῆς τῆς στιγμῆς, αὐτὸν τοῦ «καιροῦ», φαίνεται νὰ πραγματοποιεῖται σήμερα. Καὶ καλούμεθα νὰ μεταδώσουμε ὅ, τι οὐδιαστικώτερο καὶ αὐθε-

13. Ἐλεύθερη μετάφραση τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου: «Ein Riesenringen bereitet sich vor... Das wird der feierlichste Moment in der Geschichte der Menschheit werden, wenn nicht mehr politische Systeme, nicht wirtschaftliche Gruppen, nicht soziale Interessen, wenn die Religionen der Menschheit gegeneinander aufstehen, und wenn... zuletzt der Kampf den hohen Stil erreichen wird, wo endlich Geist auf Geist, Ideal auf Ideal, Erlebnis auf Erlebnis trifft, wo jeder ohne Hülle sagen muss, was er Tieftes, war er Echtes hat und ob er etwas hat». Rudolph Otto, *Das Heilige*, München 1971. Ὁστόσο, ἡ πρώτη ἔκδοση εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας τὸ ἔτος 1917.

τικώτερο ἔχουμε νὰ μεταδώσουμε. Καὶ ἔχουμε βεβαίως κάτι πολὺ οὐσιαστικὸν νὰ μεταδώσουμε, ποὺν χάσουμε τὴν ἵστορικὴ εὐκαιρία, καὶ κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἀποδυναμώνομε περισσότερο τὴν ἀξιοπιστία μας. Πρὸν ἀναφερθῶ σὲ αὐτὸν τὸ κάτι, ἐπιθυμῶ νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι σὲ αὐτὴ τὴν ὁριακὴν πατάσταση ποὺ διανύνομε ἔχουμε πάντως τὴν εὐθύνη γιὰ τὸ ἐὰν θὰ εἶναι ἢ δὲν θὰ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς τρίτης χιλιετίας διαποτισμένη ἀπὸ τὴν συνάντηση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ μετεριασμὸν τοῦ μετεριασμοῦ καὶ τὸ μετεριασμὸν τοῦ μετεριασμοῦ.

Αὐτὸν τὸ κάτι δὲν εἶναι θεωρητικὸν καὶ ἀνυπόστατο. Εἶναι ἐνυπόστατη, ὑπερθυνη συμπεριφορὰ τῆς μετριοπάθειας ποὺ ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν πιστότητα στὶς φίλες μας καὶ τὴν σύγχρονη διαθεσιμότητα καὶ κοινὴ στράτευσή μας γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν νέων ἐπικινδύνων συνθηκῶν, οἵ δποτες ἀπειλοῦν τὴν εἰρηνικὴν συνύπαρξην. Εἶναι ἡ ἀποφασιστικὴ συμβολή μας γιὰ τὴν δικαιοσύνην ποὺ εἶναι θεμελιωμένη στὴν ἰερότητα τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου, στὴν κοινὴ μας ἀλήθεια, ὅτι εἴμεθα παιδιὰ τοῦ ἴδιου θεοῦ, φορεῖς τῆς εἰκόνος Του, μέλη τῆς αὐτῆς πανανθρώπινης οἰκογένειας.

Τὴν ἀγωνία αὐτὴν τῆς Ὁρθοδοξίας γιὰ τὴν κοινὴν ὁριοθέτησην μαζί ἰσότιμης συνεργασίας δὲν τῶν θρησκειῶν γιὰ τὴν κοινὴν ἀντιμετώπιση τῶν πολλαπλῶν διασπάσεων τοῦ κόσμου συνθέτουν τὸ κύριο περιεχόμενο τῆς σύγχρονης μαρτυρίας τῆς Ὁρθοδοξίας γιὰ τὴν σχέση μεταξὺ τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς ὀνειριθρησκείας. «Τὸ πάταξ παρούσας συνθήκας», γράφει ἡ Α. Θ. Παναγιότης δ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης κ. Βαρθολομαῖος, «ἡ εὐθύνη καὶ ἡ ἀδιάκοπος ἀποστολὴ τῶν θρησκειῶν,... εἶναι νὰ ἀποτελοῦν ζώσας ὑπομνήσεις, ὅτι ἡ ἐμπράγματος ἀθεῖα καὶ ἡ ἀντικατάστασης τῆς θείας ἀρωγῆς διὰ τῆς ἀνθρωπίνης δυνάμεως, κατ’ οὓς ιανούσιαν συνθλίβει τὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπον καὶ ὁδηγεῖ τοῦτον εἰς ἀτομικὰ καὶ κοινωνικὰ ἀδιέξοδα. Αἱ θρησκεῖαι, λόγω θέσεως καὶ λόγω ἐπιρροῆς, δύνανται πράγματι, ἀξιοποιοῦσαι τὰ ἐν τῷ κόσμῳ ἀποθέματα τοῦ ἀγαθοῦ, νὰ συνδράμουν πρὸς ἔξεύρεσιν λύσεων εἰς τὰ δυσχερῆ προβλήματα τῶν καιρῶν ἡμῶν»¹⁵.

Στὰ πλαίσια αὐτὰ τῶν Πανορθοδόξων ἀποφάσεων καὶ τῶν πατριαρχικῶν ἐγκρίσεων ὁ γράφων, ὡς προϊστάμενος τοῦ Ὁρθοδόξου Κέντρου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἀνέλαβε τὴν εὐθύνη τῆς ὁργανώσεως τῶν διμερῶν ἀκαδημαϊκῶν διαθρησκειακῶν διαλόγων τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ τὸν Ιουδαϊσμὸν καὶ μὲ τὸν Ἰσλάμ. Ἔχουν ἥδη πραγματοποιηθῆ πολλές ἐπίσημες συνελεύσεις, μὲ τὴν συμμετοχὴν ἐκλεκτῶν πνευματικῶν προσωπικοτήτων τῶν δύο πλευρῶν, οἵ δποτες ἀπέδειξαν ὅτι ὅλες οἱ

15. Ἐπίσκεψις 494 (1993) 15-17.

Θρησκείες ἀντιμετωπίζουν μὲν ἀνάλογη εναισθησία ὅχι μόρο τὶς νοσηρές ἐκρήξεις τῆς θρησκευτικῆς μισαλλοδοξίας, ἀλλὰ καὶ τὴν συνείδηση τῆς ἴδιαιτερης εὐθύνης τῶν θρησκειῶν νὰ συμβάλουν κατὰ τρόπο θετικὸ τόσο στὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξη τῶν λαῶν, ὅσο καὶ στὴν ἐκτόνωση τῶν περιοδικῶν ἢ τοπικῶν κρίσεων. Ἀλλωστε, συνειδητοποιεῖται συνεχῶς πληρέστερα ἡ ἀλήθεια ὅτι ἡ μισαλλοδοξία καὶ ὁ φανατισμὸς τῶν ὀπαδῶν μᾶς θρησκείας τραματίζουν πολὺ περισσότερο τὴν πνευματικὴ ταυτότητα τῆς δικῆς τους θρησκείας παρὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν ἄλλων θρησκειῶν.

Εἶναι χαρακτηριστικοὶ οἱ λόγοι τοῦ Ποίγυπτα-Διαδόχου τῆς Ἰορδανίας Χασσάν σὲ σχετικὴ εἰσήγησή του γιὰ τὸν σκοπὸν τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ διαλόγου Χριστιανῶν καὶ Μουσουλμάνων. «Ο ἀκαδημαϊκὸς διάλογος ἀφ' ἐνὸς μὲν «δὲν ἔχει τὸν σκοπὸν ἰεραποστολικῆς προσπάθειας καὶ μεταστροφῆς», ἀφ' ἐτέρου δὲ «δὲν εἶναι ἔνα εἴδος διαλεκτικῆς ἀσκήσεως, στὴν ὅποια ὑπάρχει μία θέση ποὺ συγκρούεται μὲ μία ἀντίθεση καὶ παράγει ἀπὸ τὴν σύγκρουση μία σύνθεση». Ἀντιθέτως ὡς σκοπὸς προβάλλεται: «α) Πρῶτο καὶ κύριο ἐπιδιώκει τὴν γνώση καὶ τὴν κατανόηση. Γιὰ πολὺ καὶ ρὸ οἱ ἀπόψεις μας γιὰ τὸν ἄλλους ὡς ἀτόμων καὶ ὡς κοινοτήτων ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὴν ἴστορικὴ κληρονομία τοῦ παρελθόντος. Στὸ μεταξὺ ὁ κόσμος ἔγινε μικρότερος καὶ περισσότερο ἀνεξάρτητος. Στὴν ἀνθρωπότητα χρειάζεται ὁ ἔνας τὸν ἄλλο. Τίποτε δὲν εἶναι καλλίτερο ἀπὸ τὸ νὰ γνωρίζῃ ὁ ἔνας τὸν ἄλλο, νὰ προωθῇ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἀνοχὴ ἔτσι, ὥστε νὰ συζητοῦμε μὲ πνεῦμα συνεργασίας καὶ φιλίας, β) Ἐπιθυμοῦμε ἵσως νὰ ἀναπτύξουμε αὐτὸ τὸ πλαίσιο, τὸ ὅποιο θὰ μποροῦμε νὰ ἐπικεντρωθῇ στὴν ἔξεταση ἐνὸς εἰδικοῦ προγράμματος, ἐνὸς προβλήματος κοινοῦ ἐνδιαφέροντος, μιᾶς ἀμοιβαίας ἀπειλῆς στὶς κοινὲς ἀξίες μας καὶ στὴν κληρονομία μας. Ἱσως δρισμένοι ἐπιθυμοῦν νὰ καθήσουν μαζί μας καὶ νὰ ὀραματισθοῦν ἔνα τέτοιο ἐπίτευγμα...».

Δὲν εἶναι λοιπὸν νοητὸ οὕτε καὶ ἐπιθυμητὸ νὰ παραγγωρίσουμε τὶς διαφορές μας καὶ νὰ φιλοδοξήσουμε τὴν δημιουργία μιᾶς ὑπερ-θρησκείας, στὴν ὅποια ὅλες οἱ διαφορές, ὡς ἐκ θαύματος θὰ ἔξαφανίζονται. Σκοπός μας εἶναι νὰ γνωρίσουμε πρῶτον τὶς διαφορές μας γιὰ νὰ μποροῦμε κατόπιν νὰ τὶς ἀναγνωρίζουμε καὶ, τελικά, νὰ τὶς σεβώμεθα... Εἶναι εὐνόητο, ὅτι κατὰ τὶς συζητήσεις τῶν θεμάτων δὲν ἀποφεύγονται οἱ θεολογικὲς προσεγγίσεις γιὰ μία συγκλίνουσα κατανόηση τῆς σχέσεως θεοῦ, ἀνθρώπου καὶ κόσμου, ἡ ὅποια θὰ διευκολύνῃ στὸ μέλλον μία πιθανὴ ἐμβάθυνση καὶ σὲ καθαρῶς θεολογικὰ ζητήματα...

Οἱ δύο θρησκείες ἀποτελοῦν γιὰ τὸν πιστούς τους δύο πλήρεις κόκλους πνευματικῆς ζωῆς, οἱ ὅποιοι διεκδικοῦν τὴν ἐσωτερικὴ τους ἀδέρκεια κατὰ τὴν ἀντιμετώπιση ὅποιουδήποτε θεωρητικοῦ ἢ πρακτικοῦ προβλήματος. Ἡ ἐτερός ε-

τριηνή αὐτή ἀφετηρία συντηρεῖ μία ἀνατίρρητη διπολικότητα στὴν προσέγγιση ὅλων τῶν θεμάτων, ἡ οποία δὲν διευκολύνει πάντοτε τὴν συνάντηση τῶν δύο πλευρῶν σὲ μία κοινὴ βάση συγκεκριμένων προτάσεων. Βεβαίως, ἡ προοπτικὴ τῆς συμπτώσεως τῶν κέντρων τῶν δύο κύκλων δὲν εἶναι δρατή οὔτε στὸ ἔγγυς μέλλον. Ὑπάρχει δύμας ἡ δυνατότητα οἱ ἐτερόκεντροι αὐτοὶ κύκλοι νὰ μὴ παραμείνουν ἀπλῶς ἐφραπτόμενοι, ἀλλὰ νὰ καταστοῦν τεμνόμενοι κύκλοι μὲ συνεχῶς διενδρυόμενο τὸ κοινὸ τμῆμα τους. Μέχρι τότε ἡ κυριότερη προβληματικὴ θὰ συνδέεται μὲ τὴν ἐννοιολογικὴ κυρίως διπολικότητα τῶν συζητήσεων, ἡ οποία δὲν αἰρεται ἀκόμη καὶ σὲ περιπτώσεις συμφωνίας γιὰ δρισμένες προτάσεις, ἀφοῦ ἡ ἐρμηνεία τους παραμένει πάντοτε ἐτερόκεντρη...

Ἡ Ὁρθοδοξία λοιπόν, καίτοι διακηρύσσει τὴν συνείδησή της γιὰ τὴν αὐθεντικὴ σχέση τῆς διδασκαλίας της πρὸς τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως, καταροεῖ ὡς ἀντιθετικὲς τὶς ἔννοιες τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς ἀνεξιθοησκείας, διότι ἐντάσσει τὴν ἰστορικὴ της ἀποστολὴ στὴν ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου. Ἡ διδασκαλία της γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ ἀνθρωπίου γένους καὶ τοῦ κόσμου θεμελιώνεται ὅχι μόνο μὲ τὴν ἀραγωγή του στὴν ἐνότητα τῆς θείας δημιουργίας, ἀλλὰ καὶ στὴν παγκοσμιότητα τοῦ λυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, τὸ δόποιο ἀναφέρεται σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὅλων τῶν ἐποχῶν καὶ προσδιορίζει τὴν πνευματικὴ σχέση τῆς Ἐκκλησίας μὲ κάθε ἀνθρώπο πάντα τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἰστορία τῆς σωτηρίας.

Ἡ ἀλήθεια τῆς πίστεως βιώνεται ἡ τουλάχιστον πρέπει νὰ βιώνεται στὴν Ὁρθοδοξία, ὅπως καὶ στὸν Χριστιανισμὸ γενικάτερα, ὅχι βεβαίως ὡς ἐγκλωβισμὸς σὲ ἔνα ἀλαζονικὸ σύνδρομο ὑπεροχῆς ἔναρτι τῶν ἀλλων θρησκειῶν, ἀλλὰ ὡς μία ὑπεύθυνη διακονία διαλόγου καὶ μαρτυρίας πρὸς τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο γιὰ τὸ μυστήριο τοῦ θεοῦ, τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου. Ὁ σεβασμὸς τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνεξιθοησκείας ὑπηρετεῖ τὸν διάλογο γιὰ τὴν ἀλήθεια, γιατὶ εἶναι ὅχι μόνο ἡ μόνη ὁδὸς πρὸς τὸν ἐποικοδομητικὸ διάλογο τῶν θρησκειῶν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀσφαλέστερο πλαίσιο τῆς αὐθεντικῆς μαρτυρίας περὶ τῆς «ἐ ν ἥ μ ᾶ ν ἐ λ π ᾶ δ ο ᾶ σ». Ἀντιθέτως, ἡ θρησκευτικὴ μισαλλοδοξία ὅχι μόνο ἀποκλείει τὸν διάλογο γιὰ τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ προσθέτει καὶ βαθύτερες πνευματικὲς συγχύσεις σὲ ἔνα ἥδη διεσπασμένο κόσμο, ὁ δόποιος ἀναζητεῖ ἀγωνιαδῶς τὰ στοιχεῖα ποὺ τὸν ἐνώνουν καὶ ὅχι βεβαίως τὰ στοιχεῖα ποὺ τὸν χωρίζουν. Ὁλες οἱ θρησκείες τοῦ κόσμου τὸ γνωρίζουν, ἡ Ὁρθοδοξία δύμας ἔχει ἴδιαίτερους λόγους ἰστορικῆς ἐμπειρίας καὶ πνευματικῆς συνέπειας νὰ ἀγωνισθῇ γιὰ τὴν προστίθηση τῶν ἀρχῶν τῆς οὐδιαστικῆς ἀνεξιθοησκείας.